

10 NOV 2019

ԵՐԿՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾԵԿՇՎԵՐԵՆ

Պ. Հ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ
ՄԱՍԻՆ

Ա.

ԽՈՐԵՎՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱՎՐԱՋՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ,
ԱԿՑՈՒԱՏՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. Հ. ՌՈՍԿԵԱՆ

Մասնիկ - Ռեզիզեն

ՎԻՃԱՎ

ԽՈՐԵՎՈՒԹՅՈՒՆ - ՏԳԴԱՐԱՆ

1955

929
n-48

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՍԵՆԱԳՐԱԿԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՀՀԸ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 178.

DIE FÜRSTENTÜMER

DER KHORKHORUNIER, DIMAXIANER,
AGÄER, ANDZEVAZIER UND AMATUNIER

von

P. DR. HAMAZASP OSKIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1955

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ա.

ԽՈՐԽՈՅՈՒԹԻՒՆԻՔ, ԳԻՒՄԱՔԱՍԵԱՆՔ, ԱԿԵԱՑԻՔ,
ԱՇԽԵԽԱՑԻՔ ԵՒ ԱՄԱՏՈՒՆԻՔ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՈՑԵՆ

ՎԻԵՆԱԱ

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1955

16.07.2013

Արտաստպուած

«Հանդես Ամսօրեայք» (1954, էջ 295—333
և 497—521)

Ա.

ԽՈՐԽՈՐԴԻՆԵԸՑ ՆՅԱԾՔԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԵԱՅ ՆԵԽԵԲԸՐՈՒԹԻՒՆԸ

1. ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԵԱՅ ՆԱԳՈՒՄԸ

Հայկ նահապետի որդիներէն է Խոռ, որ «ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ չէնս իւր եւ ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւնը ազգին Խորխոռունեաց, արք քաջք եւ անուանիք, որպէս եւ որք առ մեզ են այժմ Երեւելիք» (Մ. Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 58) : Եւ Վաղարշակ Արշակունի կը կարգէ «թիկնառահան իւր, զինահանդերձ ի զաւակացն Խոռայ Հայկաղնոյ, արս ընտիրս եւ քաջս, նիզակաւորս եւ սուսերաւորս եւ գլուխ նահապետ նոցազՄալխազ ոմն... բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ» (անդ, էջ 167) :

Գ. Ղափանցեան կը գրէ «Խոռից Խորենացին կազմում է Խորխոռունի նախարարութիւնը, այսինքն պիտի ընդունենք որ այդ ազգեցիկ Փեստալական իշխանութիւնը խուրիսական ծագում ունի... Հայոց խոռ արտասահութիւնը ցոյց է տալիս, որ Խուրբի անունը Հնչվել է Եւ Խոռ(ո) օ ձայնաւորով, ունինք նաև իսու բառը Ժլատ իմաստով, որ նոյնպէս այդ ցեղի անունից է մնացել, թերեւս որպէս յատկանիշ դրանց առեւտրական լինելուց: Այդ առեւտրականները Միջազետքի կուլտուրան տարածում էին դէպի Փոքր

Ասիա եւ Եգիտկան կղղիները» (Ուրարտուի պատմութիւնը, Երեւան 1940, էջ 34—35) :

Սանտալճեան Խարբունայի (Խարբունացի) մէջ կը նկատէ Խորխոռունեաց դաւոր եւ «Խարբանան» կը համարի առաջինին մէկ ձեւը (Ասորեստանեայ եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք, Վիեննա 1901, էջ 138) : Իսկ Գ. Ասլան կը հաստատէ թէ Խորխոռունեաց տոհմը «remontait également aux temps ourartiens», (Etudes historiques sur le peuple arménien. Paris 1928, էջ 157) : Ուրարտական ծագում կ'ընդունի նմանապէս Բասմաջեան եւ Խորխոռունիքը կը նոյնացնէ Խարխարի հետ (իսկական Պատմ. Հայոց, էջ 57) :

Մէկ բան կարելի է հաւանական համարիլ, որ Խորխոռունիներու ծագումը հին է, անոնք կրնան ուրարտական սերունդէ եւս ըլլալ, սակայն խնդրի նիւթ կը մնայ թէ ո՞ր ճիւղէն։ Նաեւ՝ ասորեստական ծագում ունենալ (Անահիտ, 1907, էջ 181¹) :

2. ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԵԱՅ ԵՐԿԻՑԸ

Վուամական Պահնամակին մէջ կայ՝ Առաջին իշխանն Հայոց եւ Մաղխաղն» (Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 430), մինչ Ներսէսեան բարձարերձութեանց մէջ 400ի վրայ՝

¹ Հմմատ. Խառխառ եւ Մանաւազ բառերու մասին՝ Լուժայ, 1896, էջ 291:

կ. Մախաղունիք,
լ. Խորխոսոսունիք,
Ծ. Մախաղեանք
և ամէնէն վերջը՝ Մախաղունիք:

(Մեսրոպ Երէց, Վարք Ներսէսի Պարթեւի, Վենետիկ 1853, 2., Սովերք, էջ 32—38) :

Ասկէ կը տեսնուի որ Խորխոսունեաց տոհմը ճիւղաւորուած էր եւ աստիճաններու բաժնուած :

Գահնամակին համաձայն իշխանն Հայոց եւ Մաղխաղն (գլխաւոր տան) համհաւասար աստիճան ունին : Մինչ Ազաթանգեղոսի մօտ հետաքրքրականորէն 16 իշխաններու մէջ յիշուած է «Հնդետասաններորդ իշխանն Մաղխաղութեան տանն» (Պատմ., Վենետիկ 1835, էջ 597) :

Գրեթէ յար եւ նման է Փ. Բուզանդի մօտ. անդամ մը 11 նախարարներու մէջ Ժ.րդ կը յիշուի «զՄանասագ զԽորխոսունեաց զիշխանն Մաղխաղունեան տանն» (Պատմ., Վենետիկ 1933, էջ 40), բայց Երկրորդորդ անգամ 9 ի վրայ Դ.րդ կը յիշուի Գարջոյլ Մաղխաղ նահապետն Խորխոսունեաց (անդ, էջ 118) : Մեսրոպ Երէց Ներսէս Պարթեւի դէպի Կեսարիա չքաղիրներու մէջ 26 իշխաններու ցանկին մէջ Դ.րդ կը դնէ «զիշխանն Խորխոսունեաց Հմայեակ, իսկ ԺԱ.րդ «զՎառեն իշխանն Մախաղունեան տան» (Վարք Ներսէսի, էջ 24—25), մինչ առ Վա-

դէս առաքուած 18 նախարարներու երկրորդն է Գարջոյլ Խորխոռոռունի (անդ, էջ 52)։ Փարսպեցիին մօտ Վրիւ Մաղխազ Արտաշատի ժողովականներու մէջ երրորդն է եւ Վարդան Մամիկոննեանէ առաջ յիշուած 18 նախարարի վրայ (Պատմ., էջ 135), դարձեալ Գարդիչոյ Վարդանէն առաջ կը յիշուի եւ չորրորդն է 10 իշխանի վրայ (անդ, էջ 144)։ Վարդան սպարապետը Խորէն Խորխոռոռունիի հանդէպ միշտ յարգալից վերաբերմունք ունի (անդ, էջ 198, 208, 225 եւ 227)։ Եղիշէի քով Խորխոռոռունի իշխանները անուանացանկերու մէջ երրորդ կամ չորրորդ կարգերը կը բռնեն (էջ 76, 137, 172, 225, Հմմտ. եւ Ներսէս Կաթ.ի «Ուխտը», Գիրք Թղթոց, էջ 74)։

Այնպէս կը թուի թէ Խորխոռոռունիններու աթոռը կանխաւ այնքան բարձր չէ Եղած, բայց յետոյ ժամանակի ընթացքին անոնք կրցած են աւելի բարձրագոյն աստիճան մը իրենց համար պարտադրել եւ յաջողած են։

Խորենացին Խորխոռոռունեաց պաշտօնն ու զործը կը նշանակէ այսպէս՝ «Եւ թիկնապահո իւր (Վաղարշակ թաղաւոր կը կարգէ) զինու հանդերձ ի զաւակացն Խոռոյ հայկազնոյ արս ընտիրս եւ քաջս, նիզակաւորս եւ սուսերաւորս եւ զլուխ նահապետ նոցա զՄախազ ոմն, բայց անուն աղդին զնախնականն պահէ» (Պատմ., էջ 167. Հմմտ. եւ Վարդան, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1862, էջ 30)։

Գարագաշեան կը դրէ՝ «Գիտելի է սա-

կայն, զի այս սեմական բառը մաղխաղ համանուն հայերէն արքունի եւ պարսկերէն ոստան բառերուն իրր պաշտօնի անուն կը տրուէր ի վաղուց Խորխոռոռունեաց ցեղէն թիկնապահաց իշխանին . . . : Թէ մաղխաղ² թիկնապահութեան պաշտօնը ցուցնող հասարակ անուն էր յայտնի է մաղխաղութիւն ածանցէն» (Քննական Պատմ. Հայոց, Ա., Թիֆլիս 1895, էջ 243) :

Հ. Ինձիճեան անկէ առաջ կը դիտէ՝ «Երկու ինչ պարտ է ի միտ առնուլ յայս բան, մի՛ զի վաղարշակ բազում թիկնապահս սահմանեաց վառեալս զինու, որոց գլուխ եղեւ Մաղխաղ, բայց ի յետագայս ի յիշելն միում եւեթ տան զանունս թիկնապահ եւ զայն փոխանակ կոչելոյ թիկնապահ կոչեն մաղխաղ, երկրորդ Խորենացին ասէ թէ անուն ազգին զնախնականն պահէ, այսինքն Խորխոռոռունի, բայց պարտ է ասել թէ յորոշումն ապա անուանս Մաղխաղ էանց ի սերունդս եւ յաջորդս Մափղաղայ եւ եղեւ անուն ցեղի եւ նաեւ պաշտօնի . . .» (Հնախօսութիւն, Բ., էջ 140 եւ 173)³:

Դէորդ Ասլան կը գրէ՝ «dont le chef remplissait à l'origine les fonctions de Malkhas

² Մաղխաղ կամ Մալխաղ կամ Մափաղ իրքեւ յատուկ անուն եւս զործածուած է (Հմբա. Խոր. Պատմ., էջ 167. Զ. Սովերք, էջ 25. Շասպուհ Բաղբատունի, Պատմ., էջ 4. Ինձիճեան, Հնախօսութիւն, Բ., էջ 1409):

³ Հայկաղեան Բառարանը մաղխաղութիւնը կ'ընդունի իրքեւ տոհմանուն (Բ. Հար., էջ 199):

ou aide de Camp» (Etudes էջ 157) եւ Մաղիսակ բառը սեմական Malaka, Meleki, կամ Maleki = արքայական, բառերէն կը ստուգաբանէ (անդ, էջ 157) :

Հ. Աճառեան կը հակառակի արարերէն malik (իշխան) ստուգարանութեան եւ կ'ընդունի Աղոնցի վարկածը, այս է ասորերէն մալհազի = իշխան բառէն ծագում առած է մալխազ (Աղոնց Ն., Արмения въ епоху Юстиниана, Петербург, 1908, էջ 400 եւ Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, Երեւան 1933, Գ., էջ 774. հմմտ. եւ Մալխասեան, Հայերէն բացատրական բառարան, Երեւան 1944, Գ., էջ 244) :

Հ. Ն. Ակինեան այս բառին (մաղիսազ) խմասոր լուծումի կարօտ կը համարի: Կը հաւաստէ թէ Մ. Խորենացիին ալ այդ յորջորջումը անհասկնալի եղած է, նաեւ Աղաթանգեղոսի յոյն թարգմանիչին: Ապա Աղոնցի վերոյիշեալ ստուգարանութիւնը նկատելէ յետոյ կը յաւելու՝ «Եթէ գոյութիւն ունի ասորերէնի մէջ մալխազու բառը ածանցուած արարերէն մէլիք բառէն, դըժուարաւ կրնայ համեմատութեան առնուել Հայերէն մաղիսազին հետ, որ շատ հին բարկ'երեւայ: Ինձ կը թուի թէ մաղիսազ. մաղիսազութիւն պետական աւագ գործակալութեան մը յորջորջանքն է, որ հազարապետութենէն ետքը երկրորդ պատուաւոր բարձն եղած կ'երեւայ եւ տոհմային ժառանգու-

թիւնն է Խորխոռունեաց իշխաններուն կամ տանուտէրներուն։ Թերեւս եղած ըլլայ տիտղոսը Հայաստանի ելեւմտից պաշտօնէին եւ կամ գլխաւոր մաքսապետին։ այս խմաստը կը թելադրեն հետեւեալ տեղիքները . . . Գարջոյլ մաղիսազ կ'ուղարկուի Վաղէս կայսեր, ասդա Շապուհ թագաւորին բանակցելու պետական կարեւոր հարցերու մասին, երկրորդ դէպքին մէջ յատկապէս Հայաստան ենթարկելու Շապհոյ գերիշխանութեան՝ հարկատուութեամբ։ Գատիչոյ մաղիսազ կ'ամրաստանէր Պերողի առաջ Գիւտ կաթողիկոսը թէ առեւտրական յարարերութիւններ կը մշակէ Յունաց հետ։ Հաւանօրէն իրք 546—556ին, երբ հազարապետութիւնը, դատաւորութիւնը եւ հարկաւաքութիւնը առնուեցան Հայերէն եւ յանձնուեցան պարսիկ դործակալներու, դադրեցաւ նաեւ մաղիսազութիւնը» (Եղիշէ վարդապետ եւ իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմի, Վիեննա 1936, Բ., էջ 477—478)։

Հ. Ակիննեանի վարկածը թէ Խորխոռունինները կրնան ելեւմտից պաշտօննաներ եղած ըլլալ կրնայ Ղափանցեանի վերոյիշեալ արտայայտութեամբ աւելի ամրանալ։ Նմանապէս հաւանական է որ 546—556ի շրջաններուն անոնք կրնան մալիսազութենէ զրկուած ըլլալ, զի անկէ վերջ Խորխոռունիններու անուան կից «մալիսազ» չէ նշանակուած եւ

բառն ալ վարկարեկիչ (ցոփ, լկտի) խմաստն առած է :

Զէ կարելի հոս աննկատ թողուլ Հ. Ալիշանի վարկածն ալ որ Ազաթանգեղոսի յոյն թարգմանութեան եւ Շահավիպանի ժողովի կանոններու Զեռագրի մը վրայ յեցած է, որոնց համաձայն մաղիսազութիւն բառին տեղ դրուած է խաղաղութիւն, խաղարարութիւն (Արարատ, էջ 420—421 եւ Հանդ. Ամս. 1949, էջ 144) : Արդ Հ. Ալիշան կ'ընդունի թէ Խորխոռունիները թիկնապահեր էին եւ միանգամայն խաղաղութեան պաշտօնեաններ : Անոնք հայկական թագաւորութեան բարձումէն յետոյ անձնապահ(ապետ) պաշտօն մը չունէին, բայց իրրեւ խաղաղարապետ եւ խաղաղութեան պաշտօնեայ կրնային օգտակար ըլլալ, թէ եւ խոռվարաններ եղան Գաղիշոյ եւ Գարջոյլ :

Ամփոփելով ըսուածները չէ կարելի մերժել որ Խորխոռունիները բարձր աստիճան չունէին եւ թիկնապահ չէին : Կրնան խաղաղութեան եւ նմանապէս ելեւմուտքի պաշտօնեաններ եղած ըլլալ : Վարդանանց եւ Վահանեան շրջաններուն իրենց մաղիսազութեան տիտղոսը կը պահէին, զի քաղաքական պարագաները կրնային փոխուիլ եւ իրենք կրնային իրենց պաշտօնը շարունակելու վրայ պնդել : Սակայն երբ Հայտատանի անկախութեան յոյսերը կ'անհետանան, անոնք կը մնան

լոկ իշխաններ, բայց միշտ պատրաստ հայ-
քենիքին ծառայելու:

Յ. ԽՈՐԵՎՈՒՌԻՆԵԱՅ ԵՐԿԻՐԸ

Խորիսունեաց հայրենիքը Տուրուրե-
րանի ԺԶ. գաւառն է, որուն մասին գրեթէ
տեղեկութիւն չունինք⁴: Կրնայ ըլլալ որ ա-
նոնցմէ մաս մը կամ ճիւղ մը Տաշիրք դադ-
թած ըլլայ (Ինձիճեան, Ստորագրութիւն,
Էջ 132 եւ Վարդան Արեւելցի, Պատմ. Հայոց,
Էջ 90):

Խորիսունիները վանք մը ունէին Ա.
Երկիրին մէջ (Ալիշան, Հայապատում, Էջ
227): Անոնց եպիսկոպոսները բաւական ուշ
կը յիշուին եւ այդ ապացոյց է անազան հաս-
տառութեան ու կարգադրութեան⁵: Մանօթ
են Աղան, Մաշտոց, Մովսէս ու Յեսու կամ

⁴ Հ. Ինձիճեան կը զրէ՝ «Ինձ թուի թէ Մաղիսազ
եւ իւր սերունդք միայն զալաշտօն թիկնապահութեան
ընկալան, իսկ ուրոյն երկիր ոչ ընկալան ի Վաղար-
շակայ, այլ երկիր նոցա էր առաջին երկիրն Խորիսո-
ունեաց, յորմէ ի հարկէ ունէին իւրեանց հաս եւ
բաժին» (Հնախօսութիւն, Բ., Էջ 141): Իսկ Հիւրշ-
ման կ'արտասայտուի՝ «Բայց չեմ ըմբռներ թէ ի՞նչ-
ովէս կորի եւ Խորիսունիք, եթէ Ապահունեաց կից
էին, կրնային միանդամայն այսօրուան Բուլանըք-
լիզի կողմերն ըլլալ, ուր կը զնէ զանոնք Ալիշան
(Հմամա.) Տեղադիր Հայոց Մեծաց, Էջ 23 (Հին Հայոց
տեղույթ անունները, Վիեննա 1907, Էջ 198): Մինչ
դ. Ասլան կ'ըսէ՝ «Elle (la famille des Khorkhoronis)
possédait un canton de la Taronitide sur le bord du
lac de Van» (Etudes Historiques sur le peuple Ar-
ménien. Paris 1928)

⁵ Թէ եւ Ռւխտանէսի համաձայն Գր. Լուսաւորչէն
հաստատուած (Պատմ., Վարդան 1871, Էջ 100):

Յեշու Եսլիսկոպոսները (Գիրք թղթոց, էջ 41, 70, 73, 78, 81, 196. Ուխտանէս, Պատմ., Բ., էջ 64. Զարբհանէլեան, Պատմ. Հայ հին Դպր., էջ 795)։ Դարձեալ՝ Նարկիսոս եւ Գրիգոր եւ Դաւիթ Եսլիսկոպոսները (Օքմանեան, Ազգապատում, էջ 839, Տաշեան, Յուցակ Հայ. Զեռ. Մատ. ի Վիեննա, էջ 654, Արարատ, 1897, Թուղթ Անանիա Կաթողիկոսի)։

3. ԽՈՐԽՈՌՈՒԽՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Հակառակ անոր որ Խորենացին Խորխոռունեաց նախարարութեան ծագումը սյնքան հին կը յիշատակէ, անոր առաջին ներկայացուցիչը⁶ կը դնէ Վաղարշակ Արշակունի թագաւորի օրով «Եւ զլուխ նահապետ նոցա զՄալիսազ ոճն» (Պատմ. էջ 167)։ Եւ ապա նորէն շատ ուշ Խոսրով Կոտակի ատեն կը յիշէ ԳԱՐԶՈՅԼ Մախազ նահապետ Խորխոռոռունեաց (անդ, էջ 416)։ Ան կը նշանակուի զօրավար փոխանակ Միհրանի (անդ, էջ 416)։ Բայց անկէ առաջ Ազաթանգեղոս յիշատակութիւնը կ'ընէ անանուն Խորխոռունիի մը, որ Գրիգոր Լուսաւորչի չքաղիրէ դէպի Կեսարիա «Հնդետասաներորդ իշխանն Մաղիսազութեան տանն» (Պատմ. Վենետիկ 1835, էջ 597)։

Գուցէ Գարջոյլի որդին ըլլայ ՍՈՒՐԵԿՆ

⁶ Խորխոռոռունիներու նախահայրն է ԽՈՐ (ՀԺՄ. վերը)։

Խորխոռունիր, որ Սահակ ասպետի համախոհ ու գործակից է եւ կը ցանկայ «Փախչիլ յԱրշակայ եւ անկանիլ առ Խոսրով» (Խոր., Պատմ., էջ 493) : «Եւ Առողենայ Խորխոռունոյ, Վահանայ Առաւեղեղինի եւ Աշխաղարայ Դիմաքսենիր. գտեալ ժամ պատեհ, զի էր հանեալ զգանձօն Արշակայ յամբոցէն Հանոյ տանել յաշխարհն Ծոփաց, զոր յափշտակեալ եւ կամեցեալ անցանել առ Խոսրով, ոչ ժամանեցին» : Վասն զի Սամոէլ Մամիկոնեան զանոնք շատ նեղ կացութեան կը մատնէ «արկանէ յամուր այրոի գաւառին Մանանաղւոյ», մինչեւ որ Սահակ ասպետ օգնութեան փութալով «հանէ զԱռորէն եւ զՎահան եւ զԱշխաղար հանդերձ գանձիւքն, փոյթ ընդ փոյթ հասուցանէ առ Խոսրով» (անդ, էջ 495—497) : Կը վարձարուին գիւղեր ու գաստակերտներ ստանալով (անդ, էջ 497) :

Փաւստոս Բուզանդի մօտ բաւական ստէպ Գարջոյլի կը հանդիպինք : Ան մէկն է այն նախարարներէն, որոնք Արշակ թաղաւորէն Վաղէս կայսեր կ'առաքուին⁷ (Պատմ., Վենետիկ 1933, էջ 113) : Յետագային անոր շատ կարեւոր գործ մը կը յանձնուի եւ ան զիտէ իր վրայ զրուած յոյսերը արդարացնել : Բուզանդ ընդարձակօրէն կը պատմէ :

⁷ Մեսրոպ Երէց զինքը կ'անուանէ՝ «Գարջող մախազն նահապետն Խորխոռունեաց» (Վարք Ս. Ներսէսի Պարթէւի, Զ., Սոփերք, Վենետիկ 1853, էջ 52) :

Լոենք . «Ապա յետ այսորիկ առաքեցին Զարմանդուխտ տիկինն Հայոց եւ սպարապետն Մանուէլ զԳարջոյլ Մաղիսագ եւ ընդ նմա զբազումս ի նախարարացն Հայոց հրովարտակօք ընծայիւք եւ պատարագօք առ թագաւորն Պարսից զի ի նա ձեռս տայցեն եւ զնա պաշտիցեն . . . Եւ չոգան հասին Գարջոյլն եւ որք ընդ նմայն էին , ի դուռն թագաւորին Պարսից . . . ետուն նմա զյղեալ պատզաման հնազանդութեան : Եւ յորժամ ետես զնոսա թագաւորն Պարսից , մեծաւ խնդութեամբ ընկալեալ զնոսա , եւ մեծապէս պատուեաց զնոսա եւ մեծաւ պարզեւաւ առնէր զԳարջոյլ : Եւ ընդ նմա առաքէր յերկիրն Հայոց զՍուրէն պարսիկ մի ճոխ ի նախարարաց իւրոց . . . : Եւ եկն եհաս Գարջոյլն Խորխոռոռնի յերկիրն Հայոց եւ էած զՍուրէն պարսիկ տասն հազարաւն . . . » (Պատմ . , էջ 248—249) :

Գարջոյլ Մանուէլ Մամիկոնեանի հաւատարիմ ու ժիր գործակիցը կը մնայ միշտ , բայց Մերուժան Արծրունիի զէմ մղուած վերջին պատերազմին մէջ արկածով կը մահանայ՝ «Սոյնպէս եւ զԳարջոյլ Մաղիսագ ձին տարեալ սատակեաց , վասն զի տրմուխ ի թերավոժ ձիոյ հեծեալ էին երկոքին (անդ , էջ 257) : Բուզանդի սյս զժբախտ Գարջոյլ Խորխոռոռնիին ժամանակը նկատի ունենալով՝ կրնայ Խորենացիի յիշատակած Գարջոյլի հետ միացուիլ :

Անոր Եղբայրն է թերեւս ՄԱՆԱՍՊ Խորիսունի, որ Յուսիկ կաթողիկոսին ուղեկից է դէպի Կեսարիա (Բիւզ., էջ 40): Իսկ Ներսէսի շքաղիր դէպի Կեսարիա Արշակ թագաւոր կը նշանակէ՝ «զիշխանն Խորխոռունեաց Հմայեալ . . . եւ զվառեն իշխանն մախազութեան տան» (Զ. Սոփերք, էջ 24—25):

Վարդանանց չըջանին կ'ապրին քանի մը Խորխոռունիներ: Ահա ՎՐԻՒ 8 Խորխոռունի, որ Շահապիվանի ժողովի մէջ կը յիշուի «Եւ լինէր այս (ժողովը) ի Զ. ամի թագաւորութեան Յազկերտի . . . եւ Վրուայ Խորխոռունւոյ մաղիազութեան» (Հանդ. Ամս. 1949, էջ 144): Ան մասնակից է Արտաշատի ժողովին (Փարալ., էջ 135): Սակայն պարսկական արքունիքը հրաւիրուած նախարարներու մէջ չկայ եւ այն գուցէ 450ին արտէն բարձր տարիքի մէջ էր, կը խորհի Հ. Ալինեան (Հանդ. Ամս. 1949, էջ 98): Խորխոռունիներէն Պարսկաստան կ'երթայ ԳԱԴԻՇՈՅ: Ան կը հրաւիրուի գուցէ այն պատճառով որ պարսկական քաղաքականութիւնը կը հետապնդէր եւ յետագային ալ Վասակ Սիւնիի թեւ ու թիկունք կ'ըլլայ (Եղիշէ, էջ 76, 172 եւ Փարալեցի, էջ 144 եւ 209): Գաղէշոյ կամ Գաղիշոյ յետոյ Գիւտ կաթողիկոսին մասին «բանս ամբաստանութեան» կը ներկայացնէ (Փարալ., էջ 365): Նաեւ Վահան

⁸ Կոչուած կամ գրուած նաև՝ Վրվայր Խորխոռունի (Ալիշան, Այրարատ, էջ 420 եւ Հանդ. Ամս. 1949, էջ 144):

Մամիկոնեանի նկատմամբ ամբաստանութիւն ու քսութիւն կ'ընէ (անդ, էջ 375): Իր ժխտական նկարագրով յարգելի դէմք մը չէ:

Անոր մասին Հ. Ակինեան կը գրէ՝ «Սա (Գաղիշոյ) 451ին կը կոչուի իշխան Խորխոռունեաց Գաղիշոյ, իսկ իրը 460ին մաղխազ տիտղոսով։ Վահանանց կոխներու ժամանակ կը ձերբակալուի եւ հաւանօրէն կը սպանուի, կը յաջորդէ իրեն Գարջոյլ մաղխազ։ Նոյն տոհմէն Խորէն Խորխոռունի, որ 451ի կոխներուն կը նահատակուի, պարզապէս սեպուհ էր, ուստի սխալ է անուանացանկին մէջ իր անուան կից մաղխազ տիտղոսը։ Անունս Գաղիշոյ Հիւլշման Արմենische Grammatik, էջ 292, կը ստուգարանէ առ։ գաղղա բախտ եւ իշոյ Յիսուս բարդութենէն։ Ինձ կը թուի թէ հոս Գաղիշոյ սխալազրութիւն է Դադիշ կաթողիկոս Տիգրոնի, Braun, անդ, էջ 44, 196. (հմմտ. Դադիշ կաթողիկոս Տիգրոն - գրակոնտիկոն (Հանդ. Ամս. 1949, էջ 98, ձն. 18))։ Անուան ստուգարանութիւնը զիս շատ չի հետաքրքրեր, սակայն կարելի չէ դիւրաւ սխալազրութիւն համարիլ, երբ թէ Փարագեցիին մօտ (էջ 144, 209, 365, 375) եւ Եղիշէի քով (էջ 76 եւ 172) քանի մը անգամ նոյն ձեւով կու գոյ։ Զիս աւելի կը հետաքրքրէ Խորէնի մասին Եղած արտայցյ-

տութիւնը։ Զէ կարելի դիւրաւ ըսել թէ անիկա սեպուհ էր եւ անոր անուան կից՝ մաղխաղ սիսալ է։ Իմ գաղափարովս Խորէն Վրիւի մահէն յետոյ մախաղ կ'ըլլայ եւ անոր մահէն վերջ՝ Գաղիչոյ մաղխաղութեան կը բարձրանայ եւ գուցէ նոյն իսկ անոր հասնելու համար Վասակեաններու յարած էր։ Խորէնի մաղխաղութեան ապացոյց են բաց ի Փարպեցիէն այնպէս որակումը (Եւ բնագրի խանգրում չի նկատուիր) եւ այն պարագան որ Վարդան Մամիկոնեան Աւարայրի ճակատամարտի խումբերու եւ բանակներու բաժանումի առեն անհատական կարողութեան ու հմտութեան հետ նկատողութեան առնելով նախարարներու աստիճանն ալ, Խորէնի կը վստահի աջ բազուկը (Փարալ., էջ 225)։

ԽՈՐԷՆ Վրիւի որդին եւ Գաղիչոյի եղբայրն ըլլալու է⁹։ Համախոհ է Վարդան Մամիկոնեանի եւ անոր հետ «Զերմեռանդն սիրով ճեղէին մարտիրոսութեան ժամուն պատահել» (Փարալ., էջ 198)։ Կ'երթայ Աղուաններու երկիրը եւ Վարդանի ճախակողմեան բանակասիւնը Հմայեակ Դիմաքսեանի հետ կ'առաջնորդէ ու կը կառավարէ (անդ, էջ 204)։ Աղուաններու օգնութեան գուպարածներու մէջ հաւանօրէն պատերազմական կարողութիւն ցուցադրած է Խորէն,

⁹ Լէօ Ռշտունի եւ Խորխոռունի տոհմերուն բաժանումի — Վարդանի եւ նմանապէս Վասակի հետ դործակցութեան — պատճառը կը համարի կառավարութենէն առաւել կամ նուազ պատիւ ու փառք ստանալը (Պատմ. Հայոց, Բ. Երեւան 1941, էջ 57)։

3114-X

որ Վարդան այդ պարագան ալ աչքի առջեւ ունենալով Աւարայրի վճռական պատերազմին մէջ՝ «Եւ կողմանն աջոյ կարգէր աւագ զերանելին մախաղ Խորէն, հանդերձ երանելեաւն Թաթլաւ տեառն Վանանդայ եւ սուրբ արամքն Ներսէհիւ Քաջրերունւով» (Փարալ., էջ 225 և Եղիշէ, էջ 185 ու 218)։ Խորէնի վերջին պատերազմը կ'ըլլայ այս, զի «Նահանգակեցան յազգէն Խորխոռոռունեաց երանելին Խորէն...» (Փարալ., էջ 227)։ Եղիշէ կը զբէ՝ «Յազգէն Խորխոռոռունեաց Խորէնն կորովի իննեւտասն արամք» (Պատմ., էջ 225)։ Ն. Շնորհալին ոգեւորուած կ'Երդէ. «Խոհական խմասութեամբ, խոհեմացեալ անձառապէս, Խորէն խորհրդական եւ ծանուցեանուն բարի» (Շարական)։

Ի Պարսս գերի վարուած նախարարներու անուանացանկին մէջ Խորխոռունեաց տոհմէն ոչ ոք կը յիշուի։ Անոնցմէ կ'ապրէր Գաղիշոյ, որ Վասակի արրանեակներէն էր եւ հետեւարար ազատ՝ շղթայէ ու գերութենէ։ Թէ իր հաշիւին գործող այս նախարարը — հասած մարզպետութեան — երբ կը մեռնի չենք զիտեր։

Արդեօք անոր որդի՞ն է ԳԱՐԶՈՅԼ Խորխոռունի, որ Վահանի հետ նախապէս լաւ յարաբերութեան մէջ կը թուի ըլլալ եւ անոր պատերազմակից (Փարալ., էջ 395)։ Ակոռիի մերձ Գարջոյլ, որ մաղխաղ է, ահեակ բանակը կ'առաջնորդէ (անդ, էջ 401)

եւ պատերազմը Հայերու ի նպաստ կը յառաջանայ, Երբ «Առեալ Գարջուլայն մախազու զգունդն Կատչաց հանդերձ եւ այլ ապստամբօք հայ որերով եւ այնու եւս գընդառն որ ընդ իւրն էին եւ յայլ կողմն կարթեալ ըստ աներեւոյթ ձորոցն խորութեան հասեալ կայր զինի ուխտապահ զօրացն Հայոց ի կողմանէ, կարծեցեալ մտադիւր զնոսայայնմ պարապութենէ կոտորելոյ զթշնամիսն Աստուծոյ կամէր ի թիկանց կուսէ անկանելի վերայ զօրացելոցն ի Քրիստոս եւ տանել զյաղթութիւն խարէութեամբ եւ անուն մէծ ժառանդել» (անդ, էջ 404): Բայց Վահան Մամիկոնեանի բանակը կը յաղթէ:

Յետագային Աղան Խորխոռունեաց ևպիսկոպոսին թուղթին մէջ կը յիշուի «ԱՐՏԱՇԻՐ Հայոց Մախազ» (Գիրք թղթոց, էջ 42), ինչպէս եւ Բարգէն Կաթողիկոսի թուղթին մէջ կը հանդիպինք «յԱրտաշրէ մաղխազէ» (անդ, էջ 48), զոր Օրմանեան կը պայծառացնէ՝ Արտաշիր Խորխոռունի (Ազգապատում, էջ 504): Իսկ Ներսէս Կաթողիկոսի՝ «Ուխտ»ին մէջ բազմաթիւ նախարարներու կարգին, սպարապետէն յառաջ կը դրուի «ԳԱՐԶՈՅԻՐ (Գարզոյլ) Հայոց մախազ (անդ, էջ 74): Կը յիշուի նաեւ Դատոյ Գարջուզեան մը (անդ, էջ 74): Ապա 768ին Պարտաւի ժողովի կը մասնակցի Վահրամ Խորխոռունի (Զամշեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 411):

Մօրիկ կայսեր օրով հայ նախարարները

որ վարդան այդ պարագան ալ աչքի առջեւ ունենալով Աւարայրի վճռական պատերազմին մէջ՝ «Եւ կողմանն աջոյ կարգէր աւագ զերանելին մախազ Խորէն, հանդերձ երանելեաւն թաթլաւ տեառն վանանդայ եւ սուրբ արամբն Ներսէհիւ Քաջրերունով» (Փարալ., էջ 225 եւ Եղիշէ, էջ 185 ու 218) : Խորէնի վերջին պատերազմը կ'ըլլայ այս, զի «Նահատակեցան յազգէն Խորխոռունեաց երանելին Խորէն...» (Փարալ., էջ 227) : Եղիշէ կը գրէ՝ «Յաղգէն Խորխոռունեաց Խորէնն կորպի իննեւտասն արամբ» (Պատմ., էջ 225) . Ն. Շնորհալին ոգեւորուած կ'երդէ . «Խոհական իմաստութեամբ, խոհեմացեալ անձառապէս, Խորէն խորհրդական եւ ծանուցեալ անուն բարի» (Շարական) :

Ի Պարսս գերի վարուած նախարարներու անուանացանկին մէջ Խորխոռունեաց տոհմէն ոչ ոք կը յիշուի : Անոնցմէ կ'ապրէր Գաղիշոյ, որ Վասակի արբանեակներէն էր եւ հետեւարար ազատ՝ շղթայէ ու գերութենէ : Թէ իր հաշիւին գործող այս նախարարը — հասած մարզպետութեան — ե՛րբ կը մեռնի չենք գիտեր :

Արդեօք անոր որդի^ն է ԳԱՐԶՈՅԼ Խորխոռունի, որ Վահանի հետ նախապէս լաւ յարաբերութեան մէջ կը թուի ըլլալ եւ անոր պատերազմակից (Փարալ., էջ 395) : Ակոսիի մերձ Գարջոյլ, որ մաղխազ է, ահեակ բանակը կ'առաջնորդէ (անդ, էջ 401)

եւ պատերազմը Հայերու ի նպաստ կը յառաջանայ, երբ «Առեալ Գարջուլայն մախաղու զգունդն կատչաց հանդերձ եւ այլ ապատամբօք հայ որերով եւ այնու եւս զընդառն որ ընդ իւրն էին եւ յայլ կողմն կարթեալ ըստ աներեւոյթ ձորոցն խորութեան հասեալ կայր զկնի ուխտապահ զօրացն Հայոց ի կողմանէ, կարծեցեալ մտադիւր զնոսայանմ պարապութենէ կոտորելոց զթշնամիսն Աստուծոյ կամէր ի թիկանց կուսէ անկանելի վերայ զօրացելոցն ի Քրիստոս եւ տանել զյաղթութիւն խարէութեամբ եւ անուն մեծ ժառանգել» (անդ, էջ 404): Բայց Վահան Մամիկոնեանի բանակը կը յաղթէ:

Յետագային Աղան Խորխոռունեաց եպիսկոպոսին թուղթին մէջ կը յիշուի «ԱՐՏԱՆԻՐ Հայոց Մախազ» (Գիրք թղթոց, էջ 42), ինչպէս եւ Բարդէն Կաթողիկոսի թուղթին մէջ կը հանդիպինք «յԱրտաշրէ մաղխազէ» (անդ, էջ 48), զոր Օրմանեան կը պայծառացնէ՝ Արտաշրը Խորխոռունի (Աղգապատում, էջ 504): Իսկ Ներսէս Կաթողիկոսի «Ուխտ»ին մէջ բազմաթիւ նախարարներու կարգին, սպարապետէն յառաջ կը զբուի «ԳԱՐԶՈՅՑԻՐ (Գարջոյլ) Հայոց մախազ (անդ, էջ 74): Կը յիշուի նաեւ Դատոյ Գարջուղեան մը (անդ, էջ 74): Ապա 768ին Պարտաւի ժողովի կը մասնակցի Վահրամ Խորխոռունի (Զամշեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 411):

Մօրիկ կայսեր օրով հայ նախարարները

նախապէս կը միարանին իրարու հետ Պարսիկներու ծառայութեան ենթարկուիլ, սակայն յետոց «Հասեալ ի Նախճաւան քաղաք, քակտեցան իսորհուրդք միարանութեան, ոչ հաւատալով միմեանց, ի բաց բաժնեցին զգանձն (զոր կը փախցնէին) եւ բանակեցան» (Անք. Պատմ. ի Հերակլ, Կ. Պ. 1851, էջ 80—81) : Այս նախարարներէն է Ա.ՏԱ.Տ Խորխոռունի, որ վերստին Յոյներու ծառայութեան կը դառնայ եւ «Գնացին ի ծառայութիւն նորա... : Իսկ զԱտատ Խորխոռունի փութանակի հանդերձ զաւրուն իւրոյ կոչէ թաղաւորն ի պալատն եւ մեծարէ չքով եւ պատուով եւ տայ ինչս բազումս եւ գումարէ ի Թրակացիս» (անդ, էջ 83) : Դարձեալ՝ «Երսա (Ատատ) Պատրիկ մեծ վասն որոյ հրաման տայ թագաւորն (Մօրիկ) կոչել ի պաղատն եւ գնացեալ ի նաեւթանասուն արամքը եւ մեծարեալ չքեղացոյց զնա եւ որ ընդնմայն, ըստ արժանի վայելչական ընդունելութեան : Ետ նմա անաւթօ ոսկիս եւ արծաթիս եւ զանձս բազումս յոյժ» (անդ, էջ 110) :

Սակայն Ատատ իր ըրածին վրայ կը զղջայ եւ կամ նենզամտութիւնէ կը կասկածի եւ փոխանակ Թրակիա անցնելու, ուր կ'որոշուի որ Երթայ, «Արկ նա ի միտս իւրապստամբել եւ գնալ առ թագաւորն Պարսից...» (անդ, էջ 110) : Նաւորդները հրապուրելով ու կաշառելով կը բռնէ Հայաստանի ճամբան : Բաւական յառաջանալէ վերջ

անոր դիտաւորութիւնը կը հասկցուի՝ «Եւ ելեալ ընդդէմ սորա քաղաքաց զաւրք եւ ոչ կարէին զդէմ նորա ունել եւ ընդ ութն եւ տան տեղի արարեալ նորա պատերազմն ի ձանապարհի յաղթող ամենայնի գտանէր»։ Կը հասնի Նախճաւան եւ Պարսիկներէն սիրով կ'ընդունուի։ Կը պաշարուի։ Բայց պարսկական նոր բանակի մը ժամանումին վրայ՝ բիւզանդական զօրքը կը հեռանայ բերդէն, որուն մէջ էր ան։ Այն ատեն «նորա փութացեալ գնաց առ թագաւորն Պարսից», որ սիրով զինքը կ'ընդունի. «Մէծացոյց (զնա) պատուովք եւ ետ նմա զգանձս։ Եւ հրամայեաց ոռնիկ յարքունուստ»։

Մօրիկի մահէն յետոյ — Փոկասի օրով — Ատատ կը ցանկայ նորէն Բիւզանդիոն անցնիլ, սակայն՝ «Լուր եհաս ի լսելիս արքային (Պարսից) բանն, հրաման ետ կապել զնա ոտիւք եւ ձեռաւք եւ բրաւք սպանանել» (անդ, էջ 111)։ Կ'երեւայ թէ Ատատ յեղյեղուկ նկարագիր ունեցած է։

Ատատի եղբայրը կամ որդին է Թէ՛ՌԴՈՍ Խորխոռունի, որ Բիւզանդիոնի կողմն է Եւ Փոկաս կայսեր զօրավարներէն։ Ան Անդզ գիւղի բերդին մէջ է, երբ զայն Պարսիկները կը պաշարեն եւ «պատգամ արձակէին զի թողցեն զրերդն եւ զնացցեն իւրեանց կարասեաւ եւ ամենայն կազմածովն (Աեր., էջ 119)։ Թէ՛ՌՈ (ըռ) ս կը համաձայնի եւ բերդը Պարսիկներուն կը յանձնէ, սակայն պարսիկ

զօրավարը Թէոդոս չուզեր արձակ ու ազատ թողուլ եւ զինքը կը յորդորէ իր թագաւորին ներկայանալ : «Եւ արքայ Խոսրով սիրով ընկալաւ զնա եւ կարդեաց նմա ռոճիկո և Հանդերձանս յարքունուստ» (անդ, էջ 120) : Անկէ վերջ Թէոդոս երկար կեանք չ'ունենար վասն զի «Եղեալ կարծիս նենգութեան, հրամայեաց սպանանել (անդ, էջ 120) :

Հաւանական կը համարիմ որ Ատատիկ որդին ըլլայ Վահան Խորխոռունի որ Հերակլի համակիր չէ, որ գլուխ կը վերցնէ, որ կ'աքսորուի եւ յետոյ ետ կը դարձուի¹⁰ (Սեր. 179, Եւն) : Ան պիտի ըլլայ անանուն Խորխոռունին որ Կոստանդին կայսեր առջեւ կ'ելլէ, երբ կարին կը հասնի (անդ, էջ 218) : Դարեր վերջ 995ին Աղքերկու Ս. Նշանի կոնդակին մէջ կը յիշուի Սարգիս Խորխոռունի, նաեւ ծանօթ է՝ Արտաւազդ Մախաղունեաց տէր որ Ատոմ Անձեւացիի հրամանովը բացատրեաց զսուրբ պատուիրանս . . .¹¹» (Այլարաստ, 1894, էջ 129. Հմմտ. Զարբհանկէնեան, Պատմ. Հայ հին դպր., էջ 568) :

¹⁰ Վահան Խորխոռունի որուն մասին օտար մատենագիրներն ալ բաւական տեղեկութիւններ ունին, կը նոյնացուի Անաստաս Սինայցիին հետ : Անոր նկատմամբ Հ. Ակինեան խոսսացած է արտացայտուիլ (Հանդ. Ամս. 1930, էջ 368) :

¹¹ Հ. Ինձինեան կը կարծէ թէ Մալտիօվաքի կամ Մալխասօվաքի գերդաստանը շարունակութիւնն է Մալխաղունիք (Խորխոռունիք) նախարարութեան (Հնախոռութիւն, Բ., էջ 198) : Իսկ «Երկրագունդ»ի մէջ 1870, էջ 211) Խոռոխոն զիւղի բնակիչներու համար կ'ըսուի՝ «Կ'երեւի թէ այս զիւղի բնակիչչք Խոռոխոռունեաց ցեղէն տերած են» :

Բ.

ԳԻՄԱԳՍԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԻՄԵՔՍԵԸՆԵ ՆԵԽԵՐԵՐՈՒԹԻՒՆՔ

1. ԴԻՄԱՔՍԵԸՆԵ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԳՈՒՄԸ

Դիւցաղնական դէպք մը պատճառ կ'ըլ-
լայ, որ Արտաշէս Բ. Արշակունի թաղաւորը
քաջարի Դիսակի տունը նախարարական աս-
տիճանի բարձրացնէ : Անիկա գահախնդիր
արքայորդիին՝ կեանքը փրկելու և աթոռը
ապահովելու համար իր կեանքը կը զոհէ :
Խորենացին կը գրէ՝ «Եւ անդ էր տեսանել
կոտորած անհնարին զգնդի Երուանդայ եւ
զզօրաց Միջագետաց : Եւ ի խառնակել այս-
պիսի ճակատուց, պատահեն Արտաշիսի արք
քաջք Տաւրացիք, որոց զոգիս ի բաց եղեալ,
Երուանդայ պայմանաւորեալ սպանանել
զԱրտաշէս : Որոց դիպեալ հետի ընդ մէջ
անցանէր Դիսակ որդի ստնտուին Արտա-
շիսի, եւ սատակեալ զնոսա, ուր եւ զկէս դի-
մաց նորա ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաղ-
թութիւն ստացեալ մեռանի ի վերայ այսպի-
սեցս» (Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ
263—264) : Եւ այդ պատճառով իր տունն ու
յաջորդութիւնը անկէ վերջ կը կոչուի Դի-
մաքսեան կամ Դիմակէսեան» (Հմմտ. անդ,
էջ 268) :

Գարագաշեան Խորենացիին այս ստու-
դարանութեան մասին շատ ուշիմօրէն կը

խորհրդածէ՝ «Դիտել արժան է նաև թէ Հայերէն նա որ կորոյս զկէս դիմացն, ըստ օրինաց բարդութեան կարէ կոչուիլ կիսադէմ, բայց թէ կարէ կոչուիլ նաև Դիմակէս, չենք զիտեր։ Եթէ Գիսակ յետ կորուսանելոյ զկէս դիմացն ապրէր, թերեւս կոչուէր Դիմակէս կամ Կիսադէմ, ուստի եւ ցեղ նորա Դիմակիսեան, որ կարաց աղաւաղմամբ կամ կրճատմամբ լինել Դիմաքսեան. . . : Գիսակ մեռաւ ի կոռուին՝ ի հատանելոյ կիսոյ դիմացն, ուստի եւ չկարէ կոչուիլ դիմակէս։ Այն որ յետ կորուսանելոյ դաշս կամ գձեռն իւր կ'ապրի, կրնայ կոչուիլ կոյր կամ ձեռնատ։ Բայց նա որ աչաց կամ ձեռաց կորրուտեան պատճառաւ կը մեռնի, չի կոչուիր կոյր կամ ձեռնատ։ Միով բանիւ Դիմաքսեան կոչումն այն ցեղին կրնայ ունենալ այլ պատճառ մեղ անծանօթ» (Քննական Պատմ. Հայոց, Գ., Թիֆլիս 1895, էջ 288)։

Նման Խորհրդածութիւն ունի նմանապէս Հ. Ալիշան «Իսկ Հասարակաց անուն սոցին տուաւ ի սուսերահար կտրելոյ մասին զլիոյ կամսարայ¹ նահապետի համանուն տոհմին, որ ի պարսիկ լեզու նշանակէ կիսագլուխ կամ կիսադէմ, յորմէ եւ Դիմակէս ասելի էր քան Դիմաքսեան, եւ այս ընդ երկ-

¹ Հմմատ. Կոգեան Հ., Կամսարականները, Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, Վիեննա 1926, էջ 11, Աճառեան Հ., Հայոց անձնանունների բառան, Բ., էջ 577)։

բայութեամբ արկանէ զաւանդութիւնն» (Այրարատ, էջ 429) :

Կը խորհիմ թէ Դիմաքս կամ Դիմաքսէս անունէն ծաղած ըլլայ Դիմաքսեան տոհմանունը, եթէ կ'ուզուի անունէ մը կամ բառէ մը ստուդաբանել:

2. ԳԻՄԱՍՔՍԵԱՆԵՐՈՒԽ ԵՐԿԻՐԸ

Ահա նախարարական գործօն եւ երկարատեւ կեանք ունեցող տոհմ մը, որուն ժառանգութիւնն ու երկիրը կը մնայ անձանօթ: Հ. Ինձիճեան կտրուկ կը գրէ՝ «Այլ ոչ յիշատակի երկիր այսր տոհմի» (Հնախօսութիւն, Բ., Վենետիկ 1835, էջ 171): Յաւալին այն է որ այն զարմին գործունէութիւններու վայրերէն եւս չէ կարելի ազօտ զաղափար մը կազմել թէ ո՞ւր ան հասակ նետեց ու զարգացաւ եւ ազգին տուաւ ընտիր անձնաւորութիւններ:

Տոհմին ճիւղերէն մէկը կոչուելով «Շիրակա Դիմաքսեան» (հմմտ. վարը) Հ. Ալիշան կը մտածէ «Գուցէ ի Շիրակ բնակելով այսր տոհմի» (Այրարատ, էջ 429):

3. ԳԻՄԱՏՍԵԱՆԵՐՈՒԽ ԲԱՐՁՆ ՈՒ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

Գահնամակին մէջ չորս ճիւղի բաժնուած կը գտնենք Դիմաքսեան նախարարական տոհմը. «Լի. Դիմաքսեան, Լի. Բուխա Դիմաքսեան, Լի. Այդ Դիմաքսեան եւ կի. Շի-

բակա Դիմաքսեան» (Այրաբատ, էջ 430—431) : Իսկ Մեսրոպ Երէցի տուած 400 բարձերու մէջ Դիմաքսեանները դրուած են 58րդ աստիճանի վրայ (Պատմ. Ս. Ներսէսի Պարթև, Վենետիկ 1853, Զ., Սովերք, էջ 34) :

Նախարարներու համախումբ յիշատակութիւններու ատեն Դիմաքսեան տոհմը ընդհանրապէս մէջ տեղերը կը յիշուի, որով կը հաստատուի թէ նախազասերէն եւ վերջադասերէն չէ (Հմմտ. Փարակեցի Ղ. Պատմ. Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 135, 179, 373 եւ Եղիշէ, Պատմ. Վարդ., Վենետիկ 1893, էջ 185, 369 ևն եւն) :

Դիմաքսեանները հայ բանակին կու տային 300 պատերազմիկ (Այրաբատ, էջ 424) :

4. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆՆԵՐԸ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Արտաշէս Բ. Արշակունի թագաւորին ստնտուին — որուն անունը չէ հասած մեզի — որդին է ԳիՍՍկ, որ գահախնդիր արշակունի ժառանգին իրաւունքն ու կեանքը վերելու համար ինքզինքը արիարար վտանգի մէջ կը նետէ ու կը զոհուի: Երախտապարտ Գահակալն անոր սերունդէն ՆերՍէՍ նախարարական բարձի ու աստիճանի կը հասցնէ եւ հողով կը ճոխացնէ: Խորենացին կ'աւանդէ. «Եւ զներսէս զորդի որդւոյ ստընտուին Գիսակայ ազգ զնա սերելով, անուն

կոչէ զնահատակութեանց հօրն Դիմակի-սեան, քանզի որպէս ասացաքն, զկէս զի-մացն սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Ար-տաշիսի» (Պատմ., Էջ 268, հմմտ. և Էջ 264):

Բայց Դիմաքսեաններու պատմական ա-ռաջին ներկայացուցիչը կարելի է նկատել ՎԱՐԱԶ որ Դանիէլ քորեպիսկոպոսը — Յու-սիկ հայրապետին մահէ վերջ — կաթողիկո-սական աթոռի վրայ բազմելու կը հրաւիրէ (Փ. Բուզանդ, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1933, Էջ 49):

Վարագի տնէն է ԱՇԽԱԴԱՐ, որ զրեթէ առասպելական գժուարութիւններու յաղ-թելով Արշակ Բ. թագաւորին զանձերը Խոսրով թագաւորին մօտ կը փախցնէ և անկէ կը ստանայ գիւղելու դաստակերտներ (385ի ատենները, Խոր. Պատմ., Էջ 493—497): Հետաքրքրական է Խորենացիի սա խօսքին վերջին մասը «Տայ նոցա գեւզս և դաստակերտս ընտիրս և յարմարս յայնոցիկ ժառանգութենէ», որք ի բաժնոյն Պարսից մնացին առ Արշակայ (անդ, Էջ 497). այս-պէս զոնէ թեթեւ ակնարկութիւն մը կ'ըլլայ Դիմաքսեաններու Եթէ ոչ մշտնջենական գոնէ առժամանակեայ հողերու մասին:

Տարիներ յետոյ Վարդան Մամիկոննեանի կողքին կը կենայ ՀՄԱՅԵՍԿ Դիմաքսեան, որ Աշտիշատի ժողովքին կը մասնակցի, և կը մնայ հաւատարիմ իր հաւատքին ու նմա-նապէս քաջ սպարապետին: Անիկա մէկն է

անոնցմէ, որոնք կը համոզեն Վարդան յունական հողերը չանցնիլ եւ տառապանքի այդ ծանր օրերու կրօնի ու հայրենիքի համար ամէն դժուարութեան կուրծք տալ եւ անոնց պաշտպան կանգնիլ (Փարավ., էջ 135 եւ 179)։ Վարդան կը համակերպի եւ երբ թշնամիներէն վտանգուած Աղուաններու օգնութեան կը փութայ իր բանակին մէջ կ'առնէ Հմայեակ Դիմաքսեան եւ անոր տոհմէն դեռ ՄՈՒԾ, ԳԱԶՐԻԿ եւ ԹԱԹՈՒԻԼ, որոնք գուցէ Հմայեակի հետ կապուած են Եղբայրութեան կամ որդիութան արիւնով։ Դիմաքսեանները աննախնթաց քաջութեամբ կը կոռին, բայց Մուշ պատերազմի վայրին որպիսութեան անտեղեակ, թանձրախոր մօրերու կը հանդիսի եւ դիւցազնական մահով իր մահկանացուն կը կնքէ, իսկ Գազրիկ կը վիրաւորուի։ Ահա թէ ի՞նչպէս կը նկարազրէ Պատմագիրը։ «Յորս նախագոյն յառաջացեալ ի տեղի մարտին Կամսարականն Արշաւիր եւ Մուշ սեպուհն (քիչ մը սուաջ զինքը կոչած է «զաւագ սեպուհ»)։ Դիմաքսենից, որք յանգիտութենէ տեղեացն դիսեցան թանձրախոր սաստիկ մօրից, Կամսարականն Արշաւիր եւ Մուշ յառաւելապէս դիմեցմանէն երիվարացն անկեալք ի տիղմն հանդերձ երիվարօքն խրէին, անդ կատարեալ պսակէր երանելի սեպուհն Դիմակսենից ի նիխորականաց» (Փարավ., էջ 204, ուր կայ «Նիխորականայ», զոր սրբագրել կ'առաջարկեմ ի Նիխորականայ կամ ի

Նիխորականաց, հմմտ. նոյն պատերազմի մասին նաև Եղիշէ, էջ 140—141 եւ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմ. Աղուանից, էջ 130) :

Գաղրիկ կը բուժուի իր վէրքերէն եւ քիչ վերջ երեք Դիմաքսեաններն ալ Աւարայրի դաշտը կը փութան, միշտ հաւատարիմ ու գործակից Մամիկոննեան Սպարապետին, որ զիտէ զանոնք զնահատել : Պատերզամի ատենարիարար կը կռուի, բայց ինքն ալ «Իմաստունն Հմայեակ», Սպարապետին վիճակակից կ'ըլլայ, իսկ Գաղրիկի անունը մեռած նախարարներու եւ սեպուհներու ցանկին մէջ չենք գտներ, ինչպէս եւ Պարսկաստան գերի տարուան աւագանիին շարքի մէջ, եւ հետեւարար կարելի է խորհիլ թէ Աւարայրի ճակատամարտէն մինչեւ հայ նախարարներու կալանառորումի ժամանակաշրջանին մէջ մեռած ըլլայ եւ կամ այնալիսի պարագայի մէջ կը գտնուէր որ Պարսիկներուն վնասակար չէր կրնար ըլլալ (Փարալ., էջ 22, Եղիշէ, էջ 185, 225) : Հմայեակին հետ նոյն պատերազմին մէջ կ'իյնան քսան եւ երկու այրեր, արդեօք ասոնցմէ մէկը Գաղրիկը չէ՞ : (Եղիշէ, էջ 225) :

Թաթուլ՝ կալանառուած Պարսկաստան կը տարուի ՍՍ.ՏՈՅՑ Դիմաքսեանի եւ երկու ընկերի հետ՝ միւս հայ նախարարներու բախտակից (Եղիշէ, էջ 369) : Այս չորս Դիմաքսեաններու հետ ապրած կ'ըլլայ նաև

Զիկ Դիմաքսեան, որ Շահապիվանի ժողովին մէջ է որ միայն կը յիշուի (Հանդէս Ամսօրեայ, 1949, էջ 79—170, կարեւոր էջ 90)։ Կը կարծեմ թէ Գազրիկ եւ Զիկ անունները պէտք է իբարու միացնել։

Վահան Մամիկոնեանի աջակից ու նիգակակից է նախորդներէն մէկուն շառաւիղը ՈՐԴԻ, որ Խոսրովակերտի քովեր «լաւարար եւ դքաջութիւն գործոց» ցուցնելով Հազարաւուխտի դէմ կը կոււի եւ քաջերու մահովը կ'անմահանայ (Փարալ., էջ 469)։

Իսկ Ներսէս կաթողիկոսի գումարած ժողովի կը մասնակցին ՍԱՀԱԿ, ՄՈՒՇԵՂ, ԳՐԻԳՈՐ եւ ՎԱՐԴԻ ի Հմայական, գուցէ Հմայեակ Դիմաքսեանի սերունդէն (Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս 1901, էջ 74)։

Բաւական վերջ՝ Ամրատ մարզպանի տան հաւատարիմն ու անոր կամակատարն է ՄԵՀՐՈՒ Դիմաքսեան ինչպէս ՄԵրէոս կը գրէ «Տայ ի ձեռն Միհրուի ուրումն առն երանելոյ, զոր կարգեալ էր ի վերայ տան իւրոյ հաւատարիմ եւ կամակատար, որ ի տանէ Դիմակսեանից» (Պատմ., կ. Պ. 1851, էջ 109)։ Իսկ անոր քաջ զօրավարներէն է ՄԱՐԳԻՍ Դիմաքսեան, որ Քուշաններու կը յաղթէ (անդ, էջ 104—105)։ Մինչ անունները լոււած Դիմաքսեաններ կոստանդին կայսեր կը ներկայանան, երբ անիկա Կարին կ'իջեւանի (անդ, էջ 218)։

Առև վարագոյր մը Դիմաքսեանները

պատմութեան բեմին վրայ մեր աչքերէն կը
ծածկէ : Դիմաքսեան մը — արժանի չէր որ
անունը տրուէր եւ այս պատճառով լուսած
է կամ աննշան մէկն էր — իր ԱՐՏԱԼԻԱԶԴ
եղբայրը անողորմ Հարիր դահիճին կը
յանձնէ եւ սա «Հարաչար մահուամբ» կը
մեռցնէ «Երանելի այրն», թերեւս 654ին
(հմմտ. Սեր., էջ 333) :

Ինչպէս այս համառօտ մենագրութենէն
կը տեսնուի Դիմաքսեան ազնուական ու
նախարարական տոհմը հայ ազգին տուած է
Հայրենասէր ու ընտիր անձեր՝ աննկատ թող-
լով եղբայրատեաց անանուն այն մէկ դէմքը,
որ սեւ բիծ մըն է այն զարմին գեղեցիկ պատ-
կերին վրայ եւ կամ շուք մը, որ միւսներու
դէմքերը աւելի ցայտուն կը ցուցնէ : —
Մտուգիւ ցաւալի է որ այսպիսի լաւ գեր-
դաստանի մը անդամներու քիչերուն անուն-
ները եւ անոնց կեանքէն քանի մը դրուագ-
ներ մեզի հասած են :

4.

ԱԿԵԾՑԵՐՈՒԹԵՅԻ ՆԵԽԾՐԸՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԿԵՐՑԻՆԵՐՈՒ ՆԸՆԸՐԸԾՐՈՒԹԻՒՆԸ

1. ԱԿԵՐՑԻՆԵՐՈՒ ՆԸՆԸՐԸԾՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԳՈՒՄԸ

Ակէացի նախարարութեան ծագումի մասին Մ. Խորենացի կ'արտայայտուի՝ «Նոյնպէս եւ զկորդուացիս, զԱնձեւացիս, զԱկէացիս ի նոյն գաւառաց» (Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 177. հմմտ. եւ Վարդան Արեւելցի, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1862, էջ 81)։ Սակայն այնպէս կ'երեւոյ թէ Ակէացիները ուրարտական սերունդէ ըլլան եւ Ակէացի պէտք է նոյնացնել Ակուտնի հետ (Բասմաճեան կ., Խոկական Պատմութիւն Հայոց, կ. Պ. 1914, էջ 56 եւ Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պէյրութ 1950, էջ 448)։

2. ԱԿԵՐՑԻՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՆ ՈՒ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

Մինչ Խոսրովեան-Ներսէսեան 400 բարձերուն մէջ Ակեայք շատ վերջերը կը յիշուին, Գահնամակին հայ նախարարութիւններու շարքին մէջ ԽԴ. օղակը կը կազմեն (Մեսրոպ Երիցու Վարք Ս. Ներսէսի Պարթեւի, Սոփերք Զ. Վենետիկ 1853, էջ 35 եւ Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 429 եւ 431)։ Անոնք հայ բանակին կու տասյին 300 այր պատերազմող (Ալիշան, անդ, էջ 424—425, տախտակ)։

ՅԱԿԱՑԻՆԵՐՈՒ ԵՐԿԻՐԸ

Վասպուրականի Արտազ գաւառին կից է Ակէ գաւառը, որ շատ փոքր եղած է և յետագային Արտազի հետ միացած՝ մէկ գաւառ կազմած։ Անոր քաղաքներու և դիւզերու մասին շատ դոյզն տեղեկութիւններ հասած են (Խնձիճեան Հ. Դ., Ստորագրութիւն Մեծին Հայոց, Վենետիկ 1822, էջ 201 և Հիւրշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 219 և 224)։

Եպիսկոպոսներէն կը յիշուի Հոռոմանոս, 554ին (Գիրք Թղթոց, Տփղիս 1901, էջ 70)։ Ռւսոի կ'երեւայ թէ Ակէ Զ. դարուն կարեւոր նշանակութիւն ստացած է, ոչ միայն ունեցած է իր իշխանն ու զօրքը, այլ եւ թեմ եղած է սեպհական Եպիսկոպոսով (Ակինեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ և իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմին, Վիեննա 1936, էջ 330)։ Ակէացիներու Եպիսկոպոսութիւնը Ս. Լուսաւորչէն հաստատուած կ'աւանդուի (Հմմտ. Ռւխտանէս, Պատմ. Վաղարշապատ 1871, էջ 100)։

ԱԿԱՑԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Ակէացիները շատ ուշ պատմութեան բեմին վրայ երեւան կու գան։

Մինչ ուխտապահ և կրօնի հաւատարիմ Ակէացիներ Վարդան Մամիկոնեանի հետ Արտազ կը փութան Աւարայրի դաշտին վրայ

Հաւատքի ու Հայրենիքի համար արիարար պատերազմելու (Եղիշէ, Պատմ. Վարդանանց պատերազմին, Վենետիկ 1893, էջ 186), «Եշխանն Ակէոյ Ընջուղ անուն» Վասակ Սիւնիի համամիտ է եւ համագործակից (անդ, էջ 173): Հետաքրքրական է որ Դ. Փարպեցին Ակէացի անունն անդամ յիշատակած չէ:

Դարեր կը սահին ու կ'անցնին եւ ահա կը տեսնուին Գիլլիթ ԱկէԱՅի. որ մարտիրոսական մահով իր կեանքը կը կնքէ (Թ. Արծրունի, Պատմ. տանն Արծրունեաց, Կ. Պ. 1852, էջ 157), եւ ՎԱՍՈՒԿ, որ Գուրգէն Արծրունիի բանակին մէջ քաջարար կը մարտնչի Արեան լիճի մօտ, Բուղայի օրով, Թ. դարուն: Հայերը պատերազմը թէեւ կը չահին, բայց իրենց յաղթութենէն չեն կրնար օդտուիլ եւ քիչ վերջ Գուրգէն շղթայակառ կ'ուղարկուի Սամառա (իսկ Բուղայ 855ին Հայաստանէն կը հեռանայ): Թովմաս Արծրունիին «Եւ Ակէացիքն եւ Վասակ» յոզնակի ձեւը նկատի ունենալով կը խորհիմ՝ թէ Ակէացի իշխանի մը կամ իշխաններու անուն լուռած է եւ կամ պակաս կայ: Նաեւ կը կարծեմ թէ կարելի է լրացնել «Յիսէ»ով, որ կամ լոռւած եւ կամ ճշտագոյնս շփոթութեամբ յառաջ դրուած՝ Ծնորունիք նախարարութեան կցուած: Գուցէ կարելի է նմանապէս Թաղէոսի եւ նոյն իսկ Ծերեկի անունները յառելու (անդ, էջ 164): Կարելի է նմանապէս խորհիլ որ Վասակ ու-

բիշ տոհմէ է եւ Ակէացիներու իշխաններու անունները զանց առնուած են :

ՅիՍէ հայրենասէր ու աներկիւդ զօրավար է : «Եւ եկին տալ պատերազմ ընդ սուրոցին Վան քաղաքի եւ զի ի գնալ Աշոտի թողեալ էր անդ զտիկինն վասպուրականի զՄետայ եւ զպատրաստութիւն պատերազմողական մարտի ամրոցին հաւատացնալ էր Յիսէի եղբօր Թաղէոսի, որոց Շերեփայ որդիք անուանէին, ի յԱկէացի տոհմէ, քաջամարտիկը եւ հմուտք պատերազմողական յարդարմանց եւ ետուն պատերազմ անդ զաւուրալ . Եւ ոչ կարացին ստնանել, այլ զպարտութիւն քան զյաղթութիւն յինքեանս ձդէին ի ձեռանէ Յիսէի, մինչ պակասել պատրաստութեան բերդին, մանաւանդ ջրոյն սակաւութեան, որք յակամայ կամս լքին զմարտն եւ ցածուցին զպատերազմն եւ ետուն զամուրն ի Գագիկ» (անդ, էջ 262—263) :

Շերեփ անունը կամ յորջորջանքը միայն Ակէացի զօրավարներու յարաբերութեամբ կը յիշուի :

Շերեփի միւս որդին է ԹԱԴԻՌՈՒ, որ ուրիշ քանի մը իշխաններու հետ «Տեսեալ . . . անտանելի մնալով առ դիպուածս, զոր ինչ զործեաց Ապումրուան ելին գնացին առ Ատոմ որդի մեծին Գուրգենայ յամուրն կանգուար դտանել զելս իրացն . . . : Սոքա ամենեքին աղխիւ եւ ընտանեօք իւրեանց եւ զհայրենիս իւրեանց թողին ի վերայ մտերմութեամբ

Հպատակութեան որդւոցն Դերանկին . . .» : Անոնք գերազաս կը համարին պանդխտութեան մէջ չորարեկ հաց ծամել եւ կարօտէ տառապիլ քան թէ բանտի մէջ տեսնել իրենց իշխանին որդիները, որոնց «Սրտի մտօք ի մանկութենէ զհարկս ծառայութեան հատուցեալ էին» (անդ) :

Թաղէոս իր քաջութեամբ մեծ անուն ու հոչակ կը վայլէ՝ «Յայնժամ ամրացեալ նստէր ի Շամիրամ բերդին Թաղէոս անուն ի յԱկէացի տոհմէ, Շերեփայ որդի ծանուցեալ . . . Սա իրբեւ զկորիւն առիւծու ի մորոջ իւրում նստէր վարեալ . . . որ անսայթաք հաւատով յառաջացաւ առ աւարտումն պատերազմի փութացեալ եւ ելեալ յամրական տեղւոյն սակաւաձեռն զարականաւն, որ պահէին զպահպանութիւն Շամիրամ բերդին եւ սլաշեալ իրբեւ զարծիւ ի վերայ որսոյ, պատահէին անհուն բազմութեան ի Փայտակչտան գեօդ» : Թաղէոս բազմութենէ վախցող չէ եւ աննման քաջութեամբ կը կոռւի ու թշնամին իր առջեւ ծունկի կը բերէ եւ «խնդրեցին զալրուստ ի սրոյ քաջամարտիկ ախոյանէն Շերեփեանն Թաղէոսի» (Թ. Արծ., էջ 290—291) : Այս յաղթութեամբ Վասպուրական ժամանակ մը շունչ կ'առնէ :

Թաղէոս կը դրուատուի իրբեւ միամիտ ու քաջառիրա, որ «բազմում զործս արութեան ցուցեալ ի պատերազմունս, պայծառ եւ երեւելի եղեալ փայլէր ի մէջ զօրաց Հայաս-

տանեսց։ Աս էր լի գործովք բարեաց, ի տուրս աղքատաց զուարթառատ սրտիւ, ժրադուին եւ փոյթ ի զարդ եկեղեցեաց, ընդունող որբոց եւ այրեաց եւ հանգուցիչ ամենայն աշխատելոց։ Անոր լրտեսներ ներկայանալով կը պատմեն՝ «Ահաւասիկ զօրք այլազգեացն անցին յաշխարհն մեր յայտմ գիշերի անթիւ բազմութեամբ»։ Եւ ան անխոռվ ու հանդիստ իր բանակը կը հաւաքէ, հոգ չէ թէ սակաւ մարտիկներէ կազմուած եւ կը դիմէ Գերազայ դաշտը։ Թշնամին ահարեկելով պարտութեան կը մատնէ։ Նաև չատ գերի կը բռնէ։

Գաղիկ Արծրունին անոր արիութիւնը եւ գործը կը գնահատէ՝ «Բազում եւ երեւելի պարզեւօք չքեղացուցեալ նախապատուէ զյաղթող այրն թաղէոս» (Թ. Արծ., էջ 316—317)։ Արժանի էր գնահատութեան, զի անձ ու չահ մոոցած՝ հայրենիքի բարիքին նուիրուած էր անվերապահ։

Թաղէոսի համածնունդ եւ կորովի եղայրն է ՇԱՊՈՒՀ, որ հասու ըլլալով թէ Պարսկահայոց «գուեահ»ը Մարդաստան մտած՝ արիւն կը հեղու եւ աւեր կը գործէ՝ «Եւեալ ի վերայ Պարսկահայոց գուեհացն եւ անդ բազում նահատակութիւն քաջութեան ցուցեալ յոլովից գերելոցն ընդարձակեաց, հանելով զաւարն ի ձեռաց նոցա» սակայն սրով զժրախտաբար կը վիրաւորուի եւ ձուաշ զաւարի Գիւղիկ զիւղին մէջ կը մեռնի (անդ, էջ 291)։

Շերեփի այս երեք կորիւնները թ. դարու չորրորդ քառորդին երեւան կու գան ու կը հեռանան:

Ակէացինները հայրենասէր եւ աներկիւղիշխաններ եղած են: Միայն Ընջուղ է՝ որ անոնց պատիւ չի բերեր:

7.

ԱՆԴԵՒՆԱՅԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆՉԵԼՈՅԵԼՑ ՆԱԽԾՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆՁԵՒԱՏԵԱՏ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱԳՈՒՄԸ

Մովսէս Խորենացի կը վկայէ թէ Անձեւացեաց կամ Անձեւացեաց նախարարական տոհմը կը սկսի Վաղարշակ Արշակունիի օրով եւ անոր բարեհամ կարգադրութեամբ՝ «Նոյնպէս եւ զկորդուացիս, զԱնձեւացիս եւ զԱնձեացիս ի նոյն գաւառաց» (Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 177)։ Միեւնոյն պարագաները կը կրկնեն յետագայ պատմագիրները (այսպէս՝ Ստ. Ասողիկ, Պատմ. Տիեզ. Ս. Պետերբուրգ 1885, էջ 36. Վարդան, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1862, էջ 31)։

Մինչ Հ. Ինձիճեան կը համարի՝ թէ գաւառը այդ անունով արդէն կնքուած էր եւ առա անոր անունովը նախարարութիւնը կը հաստատուի (Հնախօսութիւն, Վենետիկ 1835, Բ., էջ 166), իսկ Հիւրչման հակառակը կը վարկանի (Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 303)։

Անձեւացեաց նախարարութիւնը կրնայ ուրարտական ծագում ունենալ՝ եղրակացնելով լոկ այն պարագաներէն, որ Վասպուրական ուրարտական երկիր էր եւ Ուրարտացիներէ սերած նախարարական աները զրեթէ ընդհանրապէս բարձր աստիճան ունէին —

ինչպէս Ռշտունիները եւ ասոնց կարդէն նաեւ
Անձեւացիները¹ :

ԱՆՁԵՒԱՑԵԱՑ ԲԱՐՁՆ ՈՒ ՊԱՇՏՈՆՅԻ

ՎՈԱՄՄԱԼԱՆ ԳԱՀՆԱՄՄԱԼԻՆ ՄԷՋ ԿՈՅ .

« . . . ի . Ռշտունեաց տէր ,

լ . Վահունեաց տէր ,

թ . Կասպէից տէր ,

Ժ . Անձեւացեաց տէր »

(Ալիշան Հ . Դ . , Այրարատ , Վենետիկ 1890 ,
էջ 430) :

Իսկ Մեսրոպ Երէցի Նախարարական
ցանկին մէջ Անձեւացիք զրուած են իբրև
լե . Նախարարութիւն (Պատմութիւն կամ
Վարք Ներսէսի Հայրապետի , Վենետիկ 1853 ,
Զ . Սովերք , էջ 33) :

Պատմագիրներու քոյլ կը հանդիպինք Հե-
տեւեալ դասակարգութիւններու :

Բիւզանդ Յուսիկ Կաթողիկոսի չքաղիք
Նախարարներու անունները կը թուէ . 1 . Վա-
ղարշ իշխան Անձտայ , 2 . Զարեհ , Նահապետ
Ծոփաց , 3 . Վարագ Շահունի , իշխան Ծո-
փաց , 4 . Գնիթ , իշխան Հաշտենից , 5 . Վո-
րովթ , իշխան Վանանդայ , 6 . Շահէն , իշխան
Անձեւացեաց . . . , 12 . Արաս , իշխան Գնու-
նեաց (Պատմ . , Վենետիկ 1938 , էջ 40) :

¹ Առնաւայճեան Անտիա կը նոյնացնէ Անձեւացեաց
դաւառին հետ (Ասորեստանեայ եւ պարսիկ արձանա-
դրութիւնք , Վիեննա 1901 , էջ 138 եւ 158) :

Դազար Փարպեցի Աշտիշատի ժողովական նախարարներու անուանացանկը կը ներկայացնէ՝ 1. Վասակ Սիւնի, 2. Ներշապուհ Արծրունի, 3. Վրիւ Մաղիսազ, 4. Վարդան Մամիկոնեան, 5. Գիւտ Վահեւունի, 6. Արտակ Մոկացի, 7. Շմաւոն Անձեւացի, . . . 18. Վրէն Զիւնական (Պատմ., Վենետիկ 1938, էջ 135)։

Նոյն պատմագիրը Պարսկաստան գացող նախարարներու անուններն երբ կը յիշէ, վերջընթերը կը դնէ Շմաւոն Անձեւացին, իսկ այլուր Հինգերորդը, մինչ քիչ վերջ երբ կապեալ նախարարներու անուանացանկը կը կրկնուի՝ Շմաւոն իրրեւ ութերորդ կը նշանակուի (անդ, էջ 144, 236 և 273)։

Եղիշէ պարսկական արքունիքը հրաւիրուած նախարարներու ամէնէն վերջինը կ'անուանէ Շմաւոն Անձեւացին (Պատմ., Վենետիկ 1893, էջ 76)։ Իսկ Աւարայրի ճակատամարտի մասնակցողներու մէջ Շմաւոն իններորդն է քսանուեօթի վրայ, բայց Պարսկաստան գերի վարուած երեսուն եւ Հինգերու մէջ Շմաւոն, Զուարէն եւ Առաւան Անձեւացիները ի՞ն. և ի՞զ. դրուած են (անդ, էջ 186 և 369)։

Մեսրոպ Երէց Հոյր Մարդոկետէն վերջ եւ Զարեհ Մոկացիէն յառաջ կը յիշաստակէ՝ Մախազ Անձեւացին, մինչ այլուր 18 նախարարներու շարքին մէջ Զարդը կը դնէ Անձեւացին (Սովերք, Զ., էջ 25 և էջ 52)։

Պատմագիրներու այս անուանացանկերը Անձեւացեաց նախարարութեան բարձր աստիճանաւորութեան այնքան նպաստաւոր աղացոյց չեն ընձեռեր, թէեւ ճիշդ է որ այդ ցանկերը միշտ չեն կազմուած տոհմերու աստիճաններու կամ բարձերու կարգովը:

Սակայն Գահնամակն ու պատմական քանի մը կարեւոր դէպքեր, ինչպէս Հ. Ալիշան կը մատնանշէ (Այրարատ, էջ 428), կը հաւաստեն թէ Անձեւացեաց նախարարութիւնը արքունիքէն յարգուած ու դերադասուած էր, զի ահա Երախանու կ'ամուսնանց թաղաւորի մը կնոջ հետ եւ Գնէլ՝ սպարապետ է արեւելեան գնդին (Հմմտ. վարը):

Հարկ է չեշտել որ Անձեւացեաց նախարական երկու տուն (կամ Երկու ճիւղ) կայ այս է՝ Ժ. եւ ԺԲ. Երրորդ (Ալիշան, անդ, էջ 430):

Անձեւացիները հայ բանակին կու տան 500 մարտիկ (անդ, էջ 424—425, տախտակ):

Դաղարշակ թաղաւորէն Անձեւացեաց նախարարներու որեւէ պաշտօն արքունիքի մէջ չէ տրուած, սակայն անոնք ծանր պարտականութիւնն ունին իրենց գաւառը կառավարելու, զարգացնելու, պաշտպանելու. եւ՝ նմանապէս հարկաւոր եղած ատեն հայկական ընդհանուր բանակին մէջ մտնելու՝ հասարակաց շահը ձեռք բերելու — պատրաստ՝ զոհուելու եւս: Եւ անոնք զիտեն իրենց կոչումին հաւատարիմ գտնուիլ եւ դժուարու-

թիւններու եւ մահուան դիմաւորելն — Հայրենիքի ազատութեան համար :

ԱՆՁԵԼԱՑԵԱՅ ԳԱԼԻԱԹԸ

Անձելացեաց գաւառը² վասպուրական նահանգի մի. գաւառն է եւ կ'իշխայ անոր հարաւային կողմը : «Այս գաւառ ուրեք ուրեք առեալ լինի տարածագոյնս մինչեւ փակել յինքեան եւ դշրջակայ գաւառս» (Զամշեան, Պատմ. Հայոց, Գ., ցանկը, Էջ 132) : Markwart անոր սահմանները կը գծէ „Das Fürstentum Anžavac‘ik war begrenzt vom Gau Kordik‘ im Süden, Klein-Albag mit den Festungen Ĝlmar (Gulamerk) und Sring im Südosten, Groß-Albag mit dem Vorort Baš-Qal‘a im Osten und Mokk‘ und Rštunik im Norden“ (Südarmenien und die Tigrisquellen nach arabischen und griechischen Geographen, Wien 1930, Էջ 380) :

Շատ հաւանական է որ այս գաւառը իր անունն առած ըլլայ իր բազմաթիւ անձաւներէն եւ կամ խորածորերու, բլուրներու եւ լեռներու անձեւ ըլլալուն հետեւանքով : Առաջինը աւելի ընդունելի է : Յովհաննէս

² Գրեթէ անխառարար գործածուած են Անձելացեաց եւ Անձելացեաց ձեւերը, սակայն առաջին ձեւը առելի սիրով կիրարկուած է : Շապուհ Բաղրատունիի անունով Հրատարակուած (Եֆմիածին 1921) պատմութեան մէջ կը տեսնենք՝ իշխանն Անձելացից (Էջ 81), Տաճառ Անձելացին (Էջ 51), յերկիրն Անձելացեաց (Էջ 51), աշխարհն Անձելացից (Էջ 52), յերկիրն Անձելացից եւ Անձելացաց (Էջ 52) :

կաթողիկոս կը գրէ՝ «Ամբառնայր ի գլուխս
ամուր լերանց աշխարհին ամբապահուսուս սո-
նելով ի խորածորս և խոխոմ վիճս փոսոց
եւ ի ծործորս ըլլոց³» (Պատմ., էջ 328)։
Հ. Ալիշան կ'եղբակացնէ. «Անձեւացիք ըստ
բնութեան անձաւաշատ երկրի իւրեանց այս-
պէս կոչեցեալ» (անդ, էջ 428)։

Հիւրշման հակառակ է այն վարկածին՝
թէ Անձեւացեաց գաւառն իր անունն ստո-
ցած ըլլոյ Քէշիշկէօլի եւ կրճէք գիւղի միջեւ
գանուած Անձաւ գիւղէն, զի ան սոյն գաւա-
ռին մէջ չի գտնուիր եւ վանի արեւելեան
կողմն է (Հին Հայոց տեղւոյ անունները,
էջ 303)։ Markwart շատ լաւ կ'ապացուցանէ
թէ Ժ. գարէն սկսած Արարներու մէջ ոչ
ցանցառ անզամ գործածուած Ազ Zavazan
նոյն ըլլոյ Անձեւացեաց հետ (Südarmenien,
էջ 554—390, 37)։

Համամիտ է անոր Հ. Անձեւան (Հայոց
անձնանունների Բառարան, Ա. , էջ 255)։

Անձեւացեաց գաւառին մէջ — ապա կո-
չուած Քարպահ — կը գտնուին Կանգուար
րերդը, Դարրնաց քար, Ազուաց քար եւ
Հոգեաց վանք։ Անուանի են առաջինն ու վեր-
ջինը (Ինձիճեան, Ստորագրութիւն Հին Հա-
յաստանեաց, Վենետիկ 1822, էջ 196 և Ու-

³ Հետեւարար Անձաւացիք = անձաւներու մէջ
բնակողներ (Հմմտ. Markwart, Südarmenien էջ 359)
եւ Անձեւացիք = անձեւ, տձեւ (Հմմտ. անդ՝ էջ 381)։
— Հիւրշման կը կազմէ Անձաւացիք (Հմմտ. Հին Հայոց
տեղւոյ անունները, էջ 303)։

կեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Պ.,
Վիեննա 1947, էջ 759) :

Անձեւացեաց գտւառի⁴ և լիսկոպոսներէն
կը յիշուին՝ ԱԲԻՍՈՂՈՄ⁵, որ 353ին չքաղիք
է Ներսէս Պարթևի (Սովերք, Զ., էջ 26),
ԱԽՄԵՑՆ (անդ, էջ 66), ԵՂԲԱՅՐ, որ Ար-
տաշատի ժողովին կը մասնակցի (Փարազ.,
էջ 134, Եղիշէ, էջ 50), մինչ Թումվաս Ար-
ծրունի Վարդանանց շրջանի ՇՄԱԿՈՆ անուն
Հայրապետ մը կը յիշէ, եթէ նախարարին
հետ շփոթած չէ (Պատմ., էջ 75). ԴԱՆԻԷԼ,
որ ի Պարսս 516ին գրուած թուղթ մը կը ստո-
րագրէ (Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս 1901, էջ 42):
ԱՏԵՓԱՆՈՄ, որ Ներսէս Կաթ.ի մեղադրու-
թեան թղթին ստորագրողներէն է (անդ,
էջ 70), ԳՐԻԳՈՐ, որ Դուինի ժողովին եւ
ուրիշ կրօնական Հարցերու մասնակցութիւն
կը բերէ (անդ, էջ 140, 149, 151. Ռւխտանէս,
Բ., էջ 55 եւն), ապա ԽՈՍՔՈՎ, որ Հայրն է
Գրիգոր Նարեկացիի ու մեկնիչ քանի մը
գրքերու: Մէծ գէմքեր են նմանապէս ԱՏՈՎՄ
և պ. Անձեւացեաց, որ Ներքողեան մը ունի ի
սուրբ Կարապետ եւ ԱՐԱՄ, որ կը զրէ թուղթ
առ Ատովմ Անձեւացեաց իշխան վասն պէս-

⁴ Անձեւացիները Ս. Երկրին մէջ վանք մը ունէին
(Ալիշան, Հայուպատում, էջ 227):

⁵ Ռւխտանէսի վելայութեան Համաձայն Անձեւա-
ցեաց և պիսկոպոսութիւնը Ս. Լուսաւորիչէն Հառաւա-
տուած է, նաև Ակէացիներունը (Պատմ. Վաղարշապատ
1871, էջ 100): Նմանապէս՝ Գնունեաց եւ Ռշտունեաց
Հայրապետութիւնները (անդ, էջ 100):

սլէս հարցմանց⁶ (Զարբհանէլեան Հ. Գ., Պատմ. Հայ հին Դպրութեան, Վենետիկ 1932, Ա. , էջ 268—269. հմմտ. Եւ Արարատ, 1894, էջ 129 կամ Տէր Մկրտչեան Գ., Հայկականք, Էջմիածին 1896, էջ 59—63) :

ԱՆՁԵՒԱՑԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Անձեւացեաց տոհմէն յականէ յանուանէ յիշուած առաջին դէմքը շատ ուշ ժամանակէ է : Ան տարաբախտ Արտաւազզի Տիրան Եղրօրը ատեն երեւան կու զայ Եւ Հաճելի անձ է . «Յաւուրս սորա ատեն լեալ զպատանի ոմն յազգէն Անձեւացեաց սէդ յամենայնի՝ Երախանու անուն կոչեցեալ, որ առնէ կին զվերջին կանանցն Արտաւազզայ, զոր ի Յունաց էր ածեալ : Եւ քանզի զաւակ ոչ զոյր Արտաւազզայ, արքայ թողու յԵրախանու զամենայն տունն Արտաւազզայ : Զի ասէին զնա այր ընտիր լինել Եւ Հաճեստ ամենայնի . զոր սիրեալ արքայի տայ նմա զզահն Երկրորդական, զոր ունէր Արտաւազզ Եւ զհոգս արեւելեան զօրուն ի նա Հաւատացեալ» (Կոր. Պատմ., էջ 299—300) :

Դարեր յետոյ Գրիգոր Լուսաւորիչը անանուն Անձեւացի իշխան մը Արձանի դէմ

⁶ Աճելի ուշ ատեն կը յիշուի Ստեփանոս Բ. Անձեւացի որ Աղթամարի կաթողիկոսական գահը կը բարձրանայ իրեւ յաջորդ Յովհաննէս Բ. Աղձնեցիի Եւ կրնայ Ստեփանոս Բ. Նկարէն կաթ.ի հետ նոյնացուիլ (Հաւաք., էջ 59 Եւ Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանազիրք կաթ. Աղթամարայ, էջ 40) :

պատերազմելու կը յդէ (Զենոր Գլակ, Պատմ. Տարօնոյ, Վենետիկ 1889, էջ 25—26) :

Ապա Խոսրով Կոտակի յաջորդը Տիրան թագաւորը ՇԱՀԵՆ իշխան Անձեւացեաց ուղեկից ու չքաղիր կը նշանակէ Յուսիկ Կաթողիկոսին դէպի Կեսարիա (Բուզ., էջ 40) : Իսկ Ներսէս Պարթև հայրապետին հետ Անձեւացիներէն Կեսարիա կը մեկնին Արխոզոմ Եպիսկոպոս ու ՄԱՀԱԶ իշխան (Սով., Զ., էջ 25) : Միեւնոյն անձին հետ կ. Պոլիս «սիրոյ աղազաւ եւ զգաշինս հաստատելոյ» կառաքուի ՄԵՀԵՒԱՆ, Անձեւացեաց (անդ, էջ 52), զոր Բուզանդ ՄԵՀԱԾ կը կոչէ (Պատմ., էջ 113) :

ՄԵՀԱՈՒԻ որդին թերեւս ըլլայ ԳՆԵԼ, որ Պատմ թագաւորին հաւատարիմ ու համակիր նախարարներէն է եւ անոր կը զեկուցանէ Դղակ մարդպետին ազգաղաւ յարարերութիւնները Պարսից հետ, «զի խոստանայր մատնել ի ձեռս նորա (արքային Պարսից) զթագաւորն Հայոց զՊատ եւ զզօրավարն Հայոց զՄուշեղ» (Բուզ. Պատմ., էջ 208) : Պատմ Դղակին անյապաղ դեսպան յղելով կը հրահանգէ իր ձեռքին տակ գտնուած զօբքերը Գնէլի յանձնել եւ իրեն ներկայանայ (անդ, էջ 208) : Գնէլ իր հաւատարմութիւնը կը ցուցնէ կեանքը զոհարերելով : Տիրասիրութեան այդ ցոյցը Բուզանդ ու Խորենացի իրարժէ տարրեր կ'աւանդեն :

Առաջինը կը պատմէ՝ թէ Պատմ թագաւ-

ւորը Տերենտի կողմէ հացկերոյթի ու խրախ-
ճանքի կը հրաւիրուի։ Ուրախ զուարթ
մթնոլորտ ստեղծուած է եւ ահա հրաման կը
տրուի հայ թագաւորը սպաննելու։ «Եւ լե-
զէոն սակրաւորքն երկու ի թիկանց կուսէ
կային ի սպասու ոսկիկմբէ վահանօքն, յան-
կարծօրէն կից ի վեր առեալ զսակուրսն զար-
կանէին թագաւորին Պապայ, մին կչիո զուլն
հարկանէր սակրաւու եւ միւսն եւս սակրա-
ւորն զաջ թաթ ձեռին, որ կայր ի վերայ
զաստապանի նրանին հարկանէր, կտրէր եւ
ի բաց ընկենոյր»։ Հոն է Գնէլ։ Կը փու-
թայ իր գահակալին պաշտպանութեան եւ լե-
զէոնականներէն մէկը իր սրովը կը սպաննէ։
Սակայն Տերենդ «զիւր սուսերն հանեալ ա-
ծէր, տարակաց ի զլխոյն Գնելոյ զսկուա-
սակն զլխոյն ի վերայ աշացն ի բաց ընկե-
նոյր» (անդ, էջ 236—237)։

Իսկ Խորենացիի համաձայն Գնէլ սպա-
սերազմի գաշտին վրայ կը մահանայ, երբ
Պապի բանակին մէջ արիարար կը կոռէր . . .
«ուր սաստկապէս նահատակեալ քաջու-
թեամբ ընդդիմամարտ լինէր Գնէլ նահա-
պես Անձեւացեաց եւ սպարապէտ Պապայ ա-
րեւելեան զօրուն, զոր յաղթողին Տէրէն-
տիանոսի իւրովի արարեալ սուսերսու կի-
սակտուր զգլուխ նորա» (անդ, էջ 482—483,
Պապի սպանութեան մասին հմմտ. Գաթըր-
ձեան, Հ. Յ., Տիեզերական Պատմութիւն,
Բ., Վիեննա 1852, էջ 509)։ Երկու պատմա-

գիրներու միաբերան հաւասառումն է՝ թէ
Գնէլ գլխէն հարուածուած սպանուած է:

Արտաշատի ժողովին մասնակից է Տէրն
Անձեւացեաց ՇՄԱԽՈՆ (Փարազ., Էջ 135),
որ յետոյ պարսկական արքունիք կը հրաւի-
րուի եւ կ'երթայ (անդ., Էջ 144 եւ Եղիշէ,
անդ., Էջ 76): Թէեւ թագաւորին կամքը կա-
տարելով կը խոնարհի հառատքն ուրանալու,
սակայն չուտով կը սթափի ու կը զղջայ:
Եղիշէի համաձայն Աւարայրի ճակատամար-
տի կը մասնակցի (անդ., Էջ 185): Այդ պա-
րագան Փարազեցին կը լոէ, ևթէ «Եւ այլ իշ-
խան նախարարօքն Հայոց» ընդհանուր բա-
նաձեւին տակ նաեւ զինքը չէ մատնահշած
(անդ., Էջ 22): Բայց զոյդ պատմագիրներն ալ
կը վկայեն թէ ան Պարսկաստան գերի վա-
րուած նախարարներու խումբին մէջ է
(Փարազ., Էջ 236 եւ 273 եւ Եղիշէ, Էջ 369):

Փարազեցին Շմաւոնի հետ անոր գեր-
դաստանէն Պարսկաստան գացող նախարար-
ներու անուններուն կը կցէ նմանապէս ԱՌԱ-
ԽԱՆ ԱՆՁԵՒԱՅԻ (ադ., Էջ 273): Իսկ Եղիշէ
Առաւանին կը յարէ դեռ ուրիշ Անձեւացի մը
— ԶԱԽԱՐէՆ (անդ., Էջ 369):

Մինչ թովմաս Արծրունին ասոնցմէ մէ-
կոն անունն ալ չի տար, կու տայ անունը
ՎԱԼԻՐԻՃ Անձեւացիին, որ վարդան Մամի-
կոնեանի համակիրներէն է եւ Տաճատ Ռշտու-
նիին հետ անոր հրաւէրին ընդառաջելով
յարձակում կը դործէ Վնդոյ մարզպանին եւ
անոր Շիրոյ որդւոյն վրայ՝ «Ի մէջ փակեալ

զմարզագանն եւ զորդի նորա զՇիրոյ ձերբակալ արարեալ ածին ի Դուին եւ հուր կրակարանին բորբոքեալ աստուածակէղ արարին զնա յորմզգական մեհենին եւ զՇիրոյ կախեն զփայտէ ի վերայ կրակարանին» (Պատմ., էջ 78, այս մասին հմմտ. այլուր՝ Հանդ. Ամս. 1952, էջ 186) :

Վահան Մամիկոնեանի շրջանէն Ղազար Փարպեցին ունիաս նկարագրական դրուագը : Վահան՝ Ռշտունեաց եւ ուրիշ նախարարութիւններու — ինչպէս եւ Անձեւացիներու — կը ծանուցանէ ձեռք բերած իր յաջողութիւնները եւ կ'ըսէ՝ «Եւ արդ որ ոք կամի լինել ցորենահատ, ընծայեսցէ զինքն Աստուծոյ եւ կեցցէ» : Անոր հրաւէրը կրօնի ու աղդի համար գործելու եւ զոհուելու՝ ոմանք սիրով կ'ընդունին, այսպէս՝ «Ոմն յԱնձեւացի նախարարացն սեպուհ մի ՅՌՀԱՆ եւ միւս եւս Երուանդունի Ներսէհ» : Իսկ ոմանք կը մերժեն եւ ասոնց թուին մէջ են «Իշխանն Անձեւացեաց ՍԵՒԹԻՒԿ անուն⁷ եւ իշխանն Մոկաց Յոհան անուն» : Վահանի համամիտները ու համախոհները ճամբայ Ելելով կը հասնին Առեստ, բայց հակառակորդները զանոնք հետապնդելով կը ջանան արգելք ըլլալ անոնց երթալուն : Սակայն անոնք «Հարկանէին ի դիմի աներկիւզապէս եւ նախ Ներսէհ Երուանդունի յարձակէր ի վերայ իշխանին

⁷ Օրմանեանի Ազգապատումի մէջ (էջ 457) այս անունը սխալ զբուած է եւ զբուած է Միսակ Անձեւացի :

Մոկաց Յոհանայ և Հարեւալ նիդակաւ օգնելով նմա և Անձեւացեաց սեպհին Յոհանայ յերկիր կործանէին։ Որոյ ասացեալ էր Երեմին Հպատաքարար պարծելով զԱնձեւացի սեպհէն Յոհանայ, եթէ նմա որպէս կովու, բայց թէ անուր և եթ պիտի արկանել, այլ նա ո՞ւմ պիտի ի յայլ իրս յօդուտ կամ ի մեաս։ Եւ լուեալ պատասխանի յազգակցէն Յոհանայ յիշխանէն Անձեւացեաց Սեւկոյ, թէ զանուրն ես բերեմ, բայց արկջիր դու ի պարանոցն։ Որոյ յազգակս ամքարտաւանութեան բանիցն Հարեւալ կովուն եղջերըն չարաչար, ընկեաց յերկիր յերիվարէն եւ կոխեաց» (Պատմ., էջ 412—415)։ Սեպուհի Հետեւորդները անոր օրինակէն իրախուսուած՝ արիարար կը կուռին եւ կը յաղթեն (482)։

Այս յաջողութենէն յետոյ Յոհան Անձեւացի ու Ներսէհ Երուանդունի կը ժամանեն իրենց նպատակին եւ աջակցելով Վահան Մամիկոնեանի՝ ազատագրութեան չարժումը յաղթական ելքի կը հասցնեն։

Փարպեցիի խօսքերէն յայտնի կ'ըլլայ որ Յոհան Անձեւացին իր իսկ տոհմին անդամներուն եւ Մոկաց իշխանին հետ լաւ յարաբերութեան մէջ չէ եղած եւ այժմ անոնց բարկութեան առելի առարկաց կ'ըլլայ, զի կրնար իրենց մեասել Վահանի հետ միանալով։ Եւ ան թերեւս այդ նպատակն ալ ունէր։ Հարկաւ լաւ կ'ըլլար եթէ Հակառակութեան պատճառը տրուէր։

Տարիներ վերջ Տիրան Մամիկոնեան կը սպաննէ ուրացեալ ՄԱՀՈՒՄ Անձեւացին (Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմ. Տարօնոյ, Վենետիկ 1881, էջ 61)։ Այս զրոյց է։

Իսկ Երկարատեւ լուռթենէ յետոյ Անձեւացեաց նախարարութենէն Երեւան կուդայ ԳՐԻԳՈՐ, որուն անուան ծանօթութեան կը հասնինք իր որդւոյն պատճառով, զի Գրիգորի քաջ որդին է ՏԱՇԱՏ Անձեւացի, զոր Բիւղանդիոնի Լեւոն կայսրը կը դնահատէ եւ զօրավար կը կարգէ։ «Եւ ինքն, կը զրէ Նեւոնդ Երէց, Մահմետ (Մահաղի) սկսաւ զոռալ ընդդէմ իշխանութեան Յունաց եւ զումարեալ զօրս տայր ի ձեռս զօրավարի իւրոյ Եղրօր, որում անուն էր Արաս եւ առաքէ զնուր յաշխարհն Յունաց . . . եւ մինչզեռ նա զայս ածէր զմտաւ ի վերայ աշխարհին Յունաց, առաքէ վաղվաղակի արքայն զօր բազում ի վերայ Բասանաստանի, որում Բիշանն կոչեն եւ կարգէ ի վերայ նոցա երիս զօրավարս, որք էին Երկու ի նոցանէն ի նախարարացն Հայոց, անուն միումն Տաճատ ի տանէ Անձեւացեացն . . . որոց խաղացեալ յառաջ զօրօք բազմօք հասանէին ի կողմանս Կիլիկեցւոց եւ Բիշանու եւ սփուեալ զասպատակս իւրեանց ի վերայ աշխարհին առին զրադում քաղաքս եւ զգիւզս . . . եւ ինքնանք առեալ զրադութիւն խառնիմաղանմիցն վարեցին յաւարի, զորս առեալ տանէին յաշխարհն Յունաց» (Պատմ. Ա. Պետերբուրգ 1887, էջ 55—56)։

Տաճատ եւ իր զինակիր ընկերները կը ներկայանան կայսեր, որ զանոնք կը մեծարէ ու կը պատուէ (անդ, էջ 156):

Տաճատ Անձեւացեաց զաւառին մէջ հաւանօրէն կը ծնի ու կը սնանի: Աննպաստ պարագաներ, զորոնք Ղեւոնդ կը լոէ, զինքը կը ստիպէն Հայրենիքէն հեռանալու: Պատմագրին սար բառերը՝ «Զի Երեմին վախստական եղեալ յիշխանէն Խամայէլի առ կայսրն» Ենթադրել կու տան թէ ան գաղափարի կամ զէնքի բախում ունեցած է Խամայելացիներու հետ եւ ինքզինքը Հայաստանի մէջ անապահով զգալով՝ կը հեռանայ: Ղեւոնդ քիչ վերջ իր տարակուսական խօսքը արդէն կը լուսաւորէ եւ կը հաստատէ՝ թէ զէնքի պայքար տեղի ունեցած է: Կը գրէ թէ Բիւզանդիոնի կայսր զինքը կ'ընդունի՝ «Մեծաւ շքեղութեամբ, մեծարէր վասն քաջութեան անձին նորա, զի յառաջազոյն ի համբաւոյ ծանուցեալ էր զարիսութիւն նորա»: Հայաստանի մէջ Տաճատի քաջութիւնները կը մնան անծանօթ, սակայն օտար աշխարհներու մէջ անոր ըրած քաջութիւնները մէծ մասով յայտնի են: Անոր անունը եւ գործերը ծանօթ են նաեւ արարացի գրողներու, որոնք զինքը կը կոչեն Տասիտա, Տաթիտա եւ նոյն իսկ Նակիտա (Հմմտ. Ղեւոնդ, Պատմ. ծանօթագրութիւններ, էջ 198): Թէովիանէս զինքը զիտէ՝ Սարակինոսներու դէմ ոգորող զօրավար եւ առաջնորդ, եւ զարձեալ թէ Ցոյնե-

բու դէմ կը դաւաճանէ «առ ատելութեան խւրոյ առ Ստաւրիկիոս սեղեխ կայսերհուց» (անդ, էջ 198, Հմմտ. Լէօ, Պատմ. Հայոց, Երեւան 1947, Բ., էջ 417) :

Տաճատ իր արիութեան անդրանիկ ապացոյցը կու ասյ Սարմատացիներու — Բուղարներու — դէմ մզած պատերազմի մէջ՝ «դառնայր մեծաւ յաղթութեամբ» (Դեւոնդ, էջ 159) :

Կայսրը մեծապէս գոհ եւ ուրախ՝ զինքը կը կարգէ «Զօրավար ի վերայ Զ. բիւր արանց եւ կայր ի հնազանդութեան արքային Յունաց ամս իԲ» (անդ, էջ 159) : Աւատի եւ Դեւոնդի պատմութեան հրատարակիչը Եզեան կը հետեւցնէ «Զոկիզրն ծառայութեան նորա եւ գործոց արութեանց ի Բուղարս զնելի է յամս 757 կամ 758: Եւ արդարեւ յիշատակին պատերազմունք ընդ Բիւզանդացիս եւ ընդ Բուղարս յամս 757—763» (Դեւոնդ, Պատմ., ծն., էջ 198) :

Տաճատ քանի որ Կոստանդին Ե. (741—775) եւ Լեւոն Դ.ի (775—780) թագաւորներու ժամանակ Բիւզանդիոնի կը ծառայէ եւ բուլզարական պատերազմները 757—768ի շրջաններուն տեղի կ'ունենան, կարելի է Եղբակացնել որ 755ի ատենները յունական բանակին մէջ կը մտնէ: Բայց քսանուերկու տարիի բարւոք ծառայութենէ յետոյ կը ստիպուի կայսերական արքունիքէն հեռանալ եւ իսմայելացիներու կողմն անցնիլ, զի շատ

վիրաւորուած կը զգայ ինքզինքը : Պատճառը կին մըն է : Եւսոնի յաջորդին օրով Կոստանդին Զ. (780—797) կայսեր մայրը «Հեռութեամբ վարէր առ նա» (Դեռնդ, էջ 159) : Տաճառ այդ բանին անկարող կ'ըլլայ հանդուրժելու եւ «Վասն այնր պատճառի ձեռնամուխ եղեւ առ իշխանն իսմայէլի» (անդ, էջ 159) : Պարագաներն ալ կը նպաստեն անոր : Երբ հագարական բանակը կը պաշարուի Բիւղանդացիներէն՝ Տաճառ լուր կը յդէ թէ՝ Եթէ երդումի զիր տայ հագարացի առաջնորդը «զառնալ անդրէն յերկիր իւր» կրնար պաշարումէն ազատել եւ հայրենիք առաջնորդել : Իսմայէլի իշխանը առիթը օդտաղործելով անոր առաջարկը կը կատարէ . «Տայր նմա երդմամբ չափ զինչ եւ խնդրեսցէ ի նմանէ» : Տաճառ տրուած երդումին վստահացած՝ Իսմայէլի բանակը պաշարումէ կ'ազատէ եւ խելացիօրէն նախապէս իր գերդաստանին բոլոր անդամները յունական հողերէն կը հեռացնէ :

Իսմայէլի որդին Ահարոն Տաճառի մատուցած անսպասելի ու յաջող ձեռնարկէն այնքան զոհ կը մնայ ; որ «Հայր իւր անուանեաց զնա եւ մեծամեծ պատուօք մեծարէր զնա» : Իսկ յետոյ, Երբ Տաճառ կը ներկայանայ, «Իշխանին իսմայէլի բազում չնորհակալութիւն առնէր նմա եւ լնոյր զնա բազում ստացուածովք զանձուց արքունի» : Սակայն անոր սիրոը աւելիին կը ցանկայ եւ կ'ընդունի : «Եւ տայր նմա պատիւ իշխանութեան

ի վերայ երկրիս Հայոց եւ առաքէ զնա յաշ-խարհ իւր մեծաւ շքեղութեամբ» :

Տաճատ տարիներով բացակայելէ վերջ կը կոխէ Հայրենի հողը եւ կարօտը կ'առնէ մայրենի երկրին, սակայն իշխանութիւնը անկարող կ'ըլլայ գործադրելու : Վասն զի Հայաստանի ժամանակակից կառավարիչը հակառակ կենդրոնի հրահանգին անոր վրայ վստահութիւն չունենար : «Եւ յդէր գեսպանս առ իշխանն իւրեանց եթէ ոչ են կամք միարանութեան նախարարաց Հայոց, եթէ զայր մի ապստամբեալ յիշխանութենէդ քումմէ եւ ձեռն տուեալ առ արքայն Յունաց կացուցանել իշխան ի վերայ այնոցիկ, որ նուաճեալ են ընդ իշխանութեամբ քով, դուցէ եւ դաւաճան զօրաց մերոց լինիցի» :

Ստուգիւ զարմանալի է Հայ նախարարներու բռնած դիրքը : Կը խորհիմ թէ անոր իշխանութեան նախանձորդ կար եւ կամ Օթման անոնց անունովը կը խօսէր եւ ինքն է որ զանիկա չէր հանդուրժեր :

Տաճատ իր իրաւունքը կը պահանջէ եւ ինքն ալ իր կողմանէ Մահմէտին ու անոր որդւոյն գեսպաններ կը յդէ ու եղելութիւնը կը հաղորդէ, սակայն անոր մարդիկ իրենց սահմանուած տեղը չեն հասնիր, զի հակառակորդները՝ «Ամենայն ուրեք զմուտս ճանապարհին պահէին եւ ըմբռնէին զգեսպանս յդեալս եւ դնէին ի բանտի» : Տարի մը կը սահի եւ կենդրոնը իրադարձութիւններու կը

տեղեկանայ : Խիստ հրահանգներու վրայ Օթման «Իրրեւ յակամայ կամաց տայր զիշխանութիւն Տաճատայ հրամանաւ իշխանին իսմայելի» :

Օթմանի հնագանդութիւնը ակամայ կ'ըլլայ եւ այնպէս կ'երեւայ թէ կ'ուղէ Տաճատէն աղատիլ եւ անոր աչքերը իր վրայ չունենալ : Ան 784—785 հայաշատ բանակով Հոներու վրայ կ.արշաւէ եւ «Կոչէ զՃաճատ իշխանն եւ զապարապետն Բագարատ եւ զՆերսէհ Կամսարական եւ զայլս ի նախարարացն Հայոց յառուրս տապախառն ծազման Հեփեստեայ հրադագաթան եւ Հարկանէ զրանակ իւր ի դաշտին որ կոչէր ՔԵրման» : Ամրան ամրող տաք շրջանը անոնց անցնել կու տայ «ի հնոցաձեւ ապառաժին դաշտին» : Հայազդի Երեք Հոյակապ զինուորականները տապ օդին չեն կրնար դիմանալ՝ «Եւ վախճանի իշխանն Տաճատ եւ սպարապետն Բագարատ եւ Ներսէհն Կամսարական» : Բօթը հասնելով Մահմէտի ականջին՝ բարկացած «ընդ աղաւական մահ իշխանին Տաճատայ . . .», Օթման չնորհազուրկ կ'ընէ (Ղեւոնդ, Պատմ., էջ 159—161 եւ հմմտ. Կողեան Հ. Ա., Կամսարականները, Վէեննա 1926, էջ 169) :

Շապուհ Բագրատունիի ընծայուած պատմութեան մէջ Տաճատի մասին ընդարձակօրէն կը խօսուի եւ հոն յիշատակուած տւանդութիւններու մէջ պատմական կորիզի գոյութիւնը կարելի չէ ժխտել : Հետաքրքրա-

կան տեղեկութիւնները հակիրճ տողերու մէջ
կ'ամփոփեմ:

Տաճատ Անձեւացին — գրուած նմանա-
պէս Անցեւացի — ոյք քաջ է եւ անուանի:
Բաղտատի Մահմատ թագաւորը զինքը շատ
կը սիրէ (Եւ Դերենին կը սպառնայ իր երկրին
տիրանալ ու անոր յանձնել):

Թագաւորը կ'ունենայ երկու որդի եւ կը
ցանկայ անոնց Բաղտատ բաժնել, որպէս զի
յետոյ կագ ու կոխ տեղի չունենայ: Սակայն
կրտսելը իշխանութեան աչք չունի եւ հօրը
խրատին հակառակ՝ հարստութիւն ու գանձ
առնելով «Հասաւ ի յերկիրն Անձաւեաց ի
տեղի որ Շահաստան կոչի եւ բանակեցաւ
անդ ի դաշտին Շահաստանի»:

Տաճատի լուր կը տրուի թէ իր հողե-
րուն վրայ օտար մը կը բնակի իր զօրքերով,
զի որդին շատ ընկերացողներ հետն առած
էր: Տաճատ կը փութայ թշնամին իր երկրէն
վտարել, բայց նախ սակաւածեռն բանակով
քննութիւն կ'ուղէ կատարել եւ ահա կը
տեսնէ՝ որ արքայորդին որսի ելած է: Ուստի
վախ չկայ, սակայն իրեններէն մէկը զանիկա
կը սպաննէ: Տաճատ հիմայ է որ կը վախնայ
եւ անոր գանձերը առնելէ ու իր երկիրը ամ-
րացնելէ յետոյ՝ «Փախստական գնաց ի յեր-
կիրն չոռոմոց առ արքայն Փօկաս»:

Իսմայելացի թագաւորը իր որդւոյն մահը
կը սպայ եւ իմանալով՝ որ Տաճատ Բիւզան-
դիոն է՝ պատերազմ կը հրատարակէ Յոյնե-

բու զէմ։ Տաճատ վերջիններու բանակին զլուխը կ'անցնի եւ կը յաղթանակէ։ Փախըստականներու մէջ կը գտնէ Բաղտատի թագաւորին միւս որդիին եւ զինքը իր պաշտպանութեան տակ կ'առնէ։ «Հագոյց զնայ հանդերձ Հոռոմի եւ առեալ երեր ի տուն իւր»։ Ապա կ'անցնի «յերկիրն Անձաւեց» եւ անկէ Բաղտատ՝ արքայորդին հետն առած։ Յարմար ժամուն՝ սեւազգեստ ու սպաւոր թագաւորին կը ներկայացնէ իր մեռած համարուած որդին ու կըսէ՝ «Լուր, արքայ, ես եմ Տաճատ եւ ա՛յս է որդին քո Մուսէ...»։ Եւ պատմեաց Տաճատ զամենայն զոր արարեալ էր։ Բնականարար թագաւորը կ'ուրախանայ եւ կը կարգադրէ՝ որ հայ աշխարհն անոր հարկատու ըլլայ։ Ապա զինքը իր հայրենիքը կ'առաքէ մեծամեծ գանձերով ճոխացուցած։ «Եւ այսպէս Զ. տարի նայ եղեւ հարկատու ամենայն աշխարհին Հայոց»։

Եօթներորդ տարին Բաղտատի հարուստ վաճառական մը կը սպաննուի — անունը Մէթ։ Թագաւորը Տաճատին հրահանդ կու տայ անոր մահուան վրէժն առնել։ Տաճատ կը ջանայ անոր կամքը կատարել, սակայն իր զինակիցները զինքը կը մեռցնեն։ «Եւ ապա չարեցան եւ գաղտ սպանին զՏաճատ։ Եւ ելեալ առաւօտուն գտան զՏաճատ սպանած։ Ասացին ծառայքն նորա թէ առ նախանձու սպանին զՏաճատ»։

Թագաւորը երբ այս ամէն բանին կը տե-

դեկանաց՝ Բուկայի (ի Յարհաղ գաւառէ), ի գեղջէն որ Մութվանս կոչեն, որդի Երիցու զօրք ու գանձ կու տայ ու պատերազմի կ'առաքէ : «Եւ նա եկն ի աշխարհ Վասպուրականի եւ հրծիդ արար զամենայն աշխարհն . . . : Եւ ապա ելեալ հասաւ ի Խով(թ) եւ ի Սասունք եւ չկարաց նոցա յաղթել : Եւ նոքա բազում վնաս արարին զաւրացն Տաճկաց եւ սպանին զորդին Տաճատայ, զի նայ էր առաջնորդ Բուկայի» (Պատմութիւնն Շապհոյ Բագրատունոյ, Էջմիածին 1921, էջ 51—57) ⁸ :

Պատմագիրներու հաղորդագրութիւններէն ինչպէս կը տեսնուի Տաճատ սպարազաներու համաձայն ճկելով հարեւան պետութիւններու հետ կը զործէ եւ ազգասէր նախարար կ'ըլլայ : Կը կազմէ տուն ու ընտանիք : Սակայն անոր սերունդէն մէկուն անունը մեզի չէ աւանդուած : Բաւական վերջ (Կեղծ) Շապուհ Բագրատունի կը յիշէ իշխան ՀԱՄԱԿԱՐ Անձեւացից, որ «բազում զաւրաւք» կ'աջակցի Ամբատի մտնելու համար Ափխազներու աշխարհը (անդ, էջ 81) :

Տարիներ յետոյ (848) Աղուսէթ ոստիկանը Ալայ կամ Ովայ ամիրան Վասպուրական կ'առաքէ հարկ ու հաս ժողվելու եւ «Նա առնէր ասպատակ եւ ի կողմն Անձեւա-

⁸ Ինչպէս կը տեսնուի՝ Տաճատի Յայներու եւ Արարներու հետ ունեցած զործունէութիւնն ու ազգապաննութիւնը կ'աւանդուի, սակայն Երանզները ո՞րքան փոփոխուած :

ցեաց տէրութեան եւ անտի եւս առնուին աւար ի պատճառս սոճկաց պիտոյից այբուձիոյն» (Թ. Արծ. Պատմ., էջ 111) :

Ապուսէթի յաջորդը Բուզա արիւնաբրու զօրավարը Վասպուրական մտնելէ վերջ կը հաստառուի Դուին։ Ան (որքան կ'երեւայ) նաեւ Անձեւացեաց Երկիրը իր ոտքը դրած է եւ անկէ գերի վարած՝ ԱՏՈՄ Անձեւացին, որ Աղբակի Որսանի գիւղէն է։ Բուզայ (այժմ) Դուինի մէջ «Հրամայեաց (իր առջեւ) հանել զոմանս յերանելի արանց յազատ տանէ» եւ հաւատութացութեան կը յորդորէ։ Անոնք անոր առաջարկը մերժելով՝ յանձնառու կ'ըլլան ամէն տանջանքի ու մահուան։ «Եւ նոցա այսակէս նահատակեալ կատարեցան վկայութեամբ, նոցա անուանք ճանաչին Ատոմ Անձեւաց եւ Մլեահ Վարաժնունին. . . եւ կատարեցան սուրբ վկայքն ՅԲ» (Թ. Արծ. Պատմ., էջ 166) :

Իսկ ՊԱՏՐԻԿ Անձեւացի Աշոտ եւ Գուրգէն Արծրունիներու հետ Բաղարատ իշխանին հրաւէրին հետեւելով յարձակում կ'ընէ Մուսէ զօրավարին վրայ։ Հայ բանակը յաղթութիւնը կը շահի՝ «Եւ յաւարի առնուին զրանակետղն. . . կուտէին արծաթ եւ ոսկի յոյժ. . .» (անդ, էջ 109) :

Պատրիկին մահմետական մը կը բարեկամանայ եւ «Խնդրէր առնուլ զտերունական կնիքն» (անդ, էջ 141)։ Ան իր Գիլլի, ԴԱ-ՀԻԹ եւ ՀԱՍԱՆ եղբայրներուն հետ (զուցէ

Եւ աղքականներուն հետ) Գուրգէն Արծրունիին բանակին մէջ մանելով Ապուհեշմի դէմի կը պատերազմի «Եւ դիմեցին խուռն յարձակմամբ եւ բախեցին զգունդն եւ պատուցին զուազմն եւ դարձուցին զայլազգիսն» (անդ, էջ 146—148) :

Ասկէ առաջ յիշուած Անձեւացիներէն ոմանց համար հաւաստեաւ կարելի չէ ըսել՝ թէ Անձեւացեաց նախարարական տոհմի հարազատ շարունակութիւնն ըլլան. իսկ Մուշեղէն վերջ նկատի առնուածներու մէջ արծրունի եւ խառն արխւններն են որ չըջան կ'ընեն: Այս պատճառով հակիրճ պիտի ըլլան տողերս, զի Անձեւացեաց զաւառի իշխաններու վրայ նպատակ չունիմ խօսելու, այլ Անձեւացեաց տոհմի շառաւիղներուն մասին:

Անուանի է ՄՈՒՇԵՂ Անձեւացի, որ Հեղինէի հետ ամուսնացած է Եւ որդի մը կ'ունենայ: Մուշեղ մահուան օրհասին մերձ իր Մոնղեայ զաւակը⁹ տեսնելով, յարմար կը դատէ եւ խոհեմական կը դանէ — ի հարկէ լուրջ պատճառներէ դրդուած — «Զամբոցաւն Նորաբերդ եւ շուրջ զսահմանաւն Դերանկին հաւատարէ եւ զայլ եւս որդւոյն իւրուժ ժառանգեցուցանել» (Թ. Արծ., էջ 208—209): Շատ բնական է որ անկէ խօսք առած

⁹ Անոր մասին անդրազոյն տեղեկութիւններ կը ողակսին: Այսպէս կը թուի թէ մեծցած՝ վասպուրականի իշխաններու քաղաքականութեան կը հետեւի (Արծ., էջ 246):

ըլլայ իր զաւակին հանդէպ լաւ վերաբերմունք ունենալու : Իր կարգադրութիւններու վրայ գոհ՝ հանդիսաւ սրտով կը մեռնի : Սակայն անոր կինը չեղինէ կտակէն ու որոշումէն հաւանօրէն դժողոհ եւ կամ Գուրգէն Արծրունիէն հրապուրուած՝ ասոր ամուսնութեան հրաւէր եւ աշխարհին ժառանգութեան տիրանալու խօսք կ'ընէ : Վերջինս արդէն փափազող՝ «Ելեալ զնաց եմուտ յամուրն Կանգուար եւ կատարեալ, զոր ինչ ախորժեացն, տիրեաց մեծաւ զօրութեամբ» (Արծ., Էջ 209) :

Դերենիկ իրեն եղած նորաստաւոր կարգադրութենէն չ'ուզեր հրաժարիլ եւ ամէն միջոցի կը ձեռնարկէ Անձեւացեաց իշխանական հողերէն գոնէ մասի մը տիրանալ : Բայց անհնարին կ'ըլլայ եւ Գուրգէն «Հնարաւորեալ առնու զամբոցն, միապետէ զտէրութիւն Անձեւացեաց եւ խաղաղեցուցանէ զերկիրն» (անդ, Էջ 209) : Սակայն խնդիրներ միշտ կ'ունենայ (անդ, Էջ 212 եւ 233. Հմմտ. եւ Markwart, Südarmenien, Էջ 366 367 :

ԳՈՒԻՐԳԻՆ իր ծերութեան շրջանին Մոկաց Մուշեղ իշխանին դէմ «սաստիկ իմն հակտակութեամբ» կը զրդուի : Պատերազմին մէջ երկու ոսոխներն իրարու կը հանդիպին : Ալեւոր Գուրգէն Մուշեղի կը յաղթէ եւ զանիկա կը սպաննէ : Բայց «յևտ երկեամ մի ամաց Գուրգէնայ հեծեալ յերիվար սրավար եւ յորս բաջաղեալ եղեւ նմա անցանել ընդ

փոքր հեղեղատ, ուր ապա երիվարն վազս առեալ փոնդալով եւ անգուշեալ յետս կոյս զիշխանն ընդոստուցեալ ընկենոյր եւ բարձեալ տարան զնա մեռեալ թաղեցին ընդ հարս իւր» (Յովհ. Կաթ. Պատմ., էջ 177. Հմմտ. Զամշեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 718 եւ Markwa t, Südarmenien. էջ 343—371:

Գուրգէն սիրած է կրօն ու գրականութիւն: Եւ ահա «Վկայաբանութիւն սրբոյն Արդլմսեհի թարգմանեցաւ... (յ)ասորի զրոց ի հայս հրամանաւ Գուրգենայ Արծրունւոյ Անձեւացեաց Տետոն յերեքհարիւր եւ ի քսան եւ երկուս թուարերութեանս Հայոց (873) ի բարեխառասութիւն եւ յաւգնականութիւն անձին իւրոյ եւ ամուսնոյ իւրոյ Հեղինէի եւ աստուածասիրի եւ որդւոց իւրոց Տաճատայ եւ Ատոմայ: Եւ աւանդեաց նոյն ինքն տէր Գուրգէն տաւնախմբել զաւր յիշատակի սրբոյս, որ աւր երեսուն էր Արեգ ամսոյ...» (Հանդ. Ամս. 1937, էջ 128): Անձեւացի ուրիշ զրասէր մը — Ատոմ — Հարցումներու լուծում կը խնդրէ եւ Արամ զանոնք իրեն կու տայ (Զարրհանելեան, Պատմ. Հայ հին Դպ., Ա., Վենետիկ 1932, էջ 569. Հմմտ. Արարատ, 1894, էջ 199):

Գուրգէնի նման արի եւ մանաւանդ խոհեմ է իր որդին ԱՏՈՄ Անձեւացի, որ Մոկաց իշխաններու հետ հասկացողութեան կու գայ եւ անոնց հետ Գագիկ Արծրունիին օդնութեան փութալով Յուսուփ ոստիկանին

դէմ յաջողութիւններ կ'արձանադրէ (Յովհ. Կաթ. Պատմ., էջ 292): Սակայն երբ անիկա բազմամարդ բանակով վերստին Վասպուրական կ'արշաւէ Ատոմ «Եհան զամենայն Անձեւացիան ի գլուխս ամուր լերանց եւ զոմանս իջոյց եւ ամբացոյց ի խորածորս եւ ի վիճութիրոց, զգուշացեալ ամենայն արթնութեամբ, զի մի ինչ չար զիսկեսցի նոցա» (անդ, էջ 328): Իսկ Յուսուփ հանելով Անձեւացեաց զաւառը Ատոմի լուր կը յղէ՝ թէ վնաս պիտի չհասցնէ, եթէ յօժարի տուրք տալ: «Մեծիմաստ, բարեխորհուրդ եւ արդարակորով» (անդ, էջ 292), «Մեծ իշխանն Անձեւեաց Ատոմ», որ հանճարիմաստ խոհականութեամբ, վաղընփոյթ խորհրդով» (անդ, էջ 328) իր զործերը կարգի դրած է, հարցին տոանց արիւնհեղութեան լուծումը նպաստաւոր կը գտնէ եւ պահանջուածէն իսկ աւելի կու տայ: Նոյն իսկ նախարարներու որդիներէն պատանդ յղելու կը յօժարի: Եւ այսպէս անդութ ոստիկանը իր բաղձանքներուն եւ պահանջքներուն լիակատար բաւարութիւնը գտնելով Ատոմի երկրին սահմաններէն գոհունակութեամբ կը հեռանայ:

Ատոմ, որուն եղբայրներէն է Տաճատ (Հմմտ. վերը) արիարար կը մաքառի Լաշքարի արար զօրավարին դէմ եւ անոր բանակը գրեթէ կը ջնջէ (Markwart, Südarmenien, էջ 371, 388):

Ինչովէս պատմութեան ընթացքը կը

ցուցնէ Անձեւացեաց զաւառը այլ եւս Արծրունեաց նախարարութեան եւ թագաւորութեան կը պատկանի եւ կ'ունենայ Արծրունի իշխաններ ու թագաւորներ (Հմմտ. Մատթ. Ուռհ. Պատմ., Էջ 91, Զամշևան, Պատմ., Բ., Էջ 841 եւ Ինձիճեան, Հնախօսութիւն, Բ., Էջ 64—65) :

Անձեւացեաց առնչութեամբ յաւելում՝ թէ կը յիշուի նաեւ ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԵԽՈՍ անուն թագաւոր մը, որ արարերէնէ կը թարդմանէ Մակար կրօնաւորի եւ Արղլազիզի վիճարանութիւնը։ Յիշատակարանին մէջ կայ՝ «Ես Բարթուղիմէոս Անձեւացեաց թագաւոր, ի սննդականութենէ Ապուսահէ կոչեցեալ, թարդմանեցի զպատմութիւնս ի տաճիկ գրոց ի հայ լեզուս» (Տաշեան Հ. Յ. Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, Վիւննաւ 1900, Էջ 189—190)։ Իսկ Ուռհայեցիին Պատմութեան մէջ կը հանդիսալինք «Բաղրատունի Պապն Անձեւացին»ի եւ «Սարգիս Անձեւացեաց»ի (Պատմ., Երուսաղէմ 1869, Էջ 30 եւ 33)։ Աւելի ուշ կը ներկայանան Ապլղարիպ զօրավար Անձեւացեաց, ՏԻԳՐԱՆ մարդպան Անձեւացի իր ՍՈՓԻ կնոջ հետ եւ ուրիշներ (Ալիշան, Շիրակ, Էջ 149. Սմբատ, Պատմ., Էջ 37—39 եւ 96. Ուռհայեցի, Պատմ., Էջ 30—33, 325. Արարատ, 1870, Էջ 10, անդ, 1913, Էջ 1148)։

Ծանօթ է Եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան Զեռագիր մը, որ Անձեւացեաց օրինակ անունին տակ կը յիշուի։ Անոր մէջ կը հան-

դիմինք «Զտէր Անձեւացեաց զմեծն Ատոմ յիշատակի արարէք արժանի... : Գրեցաւ հրամանաւ Շմաւոնի Անձեւացեաց տեառն, յիշատակ եւ բարեխաւս աշխարհիս..., զԴուրգէն յիշեցէք... Գէւորք Անձեւացեաց ... Հասան տէր Անձեւացւոց (Գալֆայեան, Հբտ. Եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան, Թէոդոսիա 1861, էջ Գ—կ) ¹⁰: Հ. Ակինեան ճշդօրէն կ'արտայայտուի «Գալֆայեանի (Եղիշէի Պատմութեան հրատարակիչն է) այս նկարագրութիւնը կասկած կ'արթնցնէ իմ մէջ. ամքողջ կեղծիք կը թուի: Անունները, որոնք յառաջ բերուած են Զեռագրին յիշատակագրութիւններէն, փնտուած, ընտրուած անուններ կ'երեւան» (Եղիշէ, Ա., էջ 107): Ստուգիւ նոր անուն չկայ, այլ հիներու կրկնութիւն, միայն Դաւիթ անունը մոռցուած է — զուցէ պատրելու դիտումով Եղած :

¹⁰ Հմմա. այն Զեռագրի մասին՝ Կիւլէսէրեան Բ. Վ. , Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա 1909, էջ 41—45 եւ Ակինեան Հ. Ն., Եղիշէ Վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմի, Ա., Վիեննա 1923, էջ 107—110):

Ե.

ԸՐԱՎԻՆԵՑ ԴՅՈՍՊԵՂԻԹԻՒԹ

ԱՐԵՏՈՒՆԵԾՑ ԴԵԽԸ ԸՐԸ ԲՈՒԹՈՒՆԵՐԸ

ԱՄԱՏՈՒՆԵՐՈՒԻ ՇԱԳՈՒՄԸ

Մովսէս Խորենացի Ամատունիներու նախարարութիւնը Վաղարշակ Արշակունի թագաւորէն եւ անոր ժամանակը հաստատուած չի աւանդեր, այլ շատ ուշ չրջանի մէջ եւ այն՝ Արտաշէս Բ. թագաւորէն։ Կը գրէ՝ «Յաւուրոսորա ասեն եկեալ զազգս Ամատունեաց ի կողմանցն արեւելից Արեաց աշխարհին։ Բայց են սոքա բնութեամբ Հրեայ ի Մանուեայ ուժեմնէ, որոյ որդի իւր մեծահասակ եւ ուժեղ Սամսոն անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է Հրէից ըստ յոււոյ զնախնեացն կոչել զանուանս։ Բայց է ճշմարիտ եւ այժմ իսկ տեսանելի ի զարմս Ամատունեաց, քանզի անձնեայք եւ բարեձեւք ըստ պատշաճի վայել են ամենայն իրօք եւ ուժեղք։ Տարեալք են սոքա ի յԱրշակայ առաջին ի Պարթեւաց թագաւորեցելոյն եւ յառաջադիմութեամբ անդրէն յԱրեաց աշխարհին ի պատիւ հասեալք ի կողմանս Ահմատանի։ Բայց թէ յի՞նչ պատճառաց զալուստ նոցա այսր ոչ դիտեմ, այլ պատուին յԱրտաշիսէ գեղիւք եւ դաստակերտօք։ Եւ անուանին Ամատունիք, որ-

պէս թէ եկք¹։ Եւ կէսք ի Պարսից Մանուկանս զնոսա կոչեն յանուն նախնոյն» (Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 288—289)։

Զարմանալի է որ Խորենացին Աշվածանի նմանութենէն չէ ստուգաբանած, որ Հ. Ինձիճեանի համաձայն հնարաւոր է (Հնախօսութիւն, Բ., էջ 164, ծն. 1)։ Եւ կամ նոյն իսկ չի բղխեցներ ՄԱՆՈՒՔՆ²։

Դափանցեան կը գրէ՝ «Խոռից Խորենացին կազմում է Խոռիսուունի նախարարութիւնը, այսինքն պիտի ընդունենք որ այդ ազդեցիկ Փէոդոլական իշխանութիւնը խուրիսկան ծագում ունի, ինչպէս Մանդակունիները Manda ցեղից, Սլկունիները Sale ցեղից (Salak եւ Malak անուններից), Ամատունիները Mada (Մեղացի) ցեղից եւ այլն։ Հայոց Խոռ արտասանութիւնը ցոյց է տալիս որ Խուրրի անունը հնչվել է Խոռ(n)o ձայնաւորով, ունենք նաև Խոռ բառը ժշատ իմաստով, որը նոյնպէս այդ ցեղի անունից է մնացել, թերեւս որպէս յատկանից դրանց

¹ Թուղմաս Արծրունի կը դրէ՝ «Խոկ զանուն քաղաքին կոչեցին Արտամատ, որ թարգմանեալ ստուգաբանի Արտաշէսի ձեռակերտ կամ թէ Արտաշէսի եկք, զի ըստ պարսիկ ձայնի Մատ եկք թարգմանի» (Պատմ. Արծրունեաց, Կ. Պ. 1852, էջ 57)։

² Հ. Բարսեղ Սարգիսեան շատ լաւ ուշադիր եղած է որ Մովսէս Խորենացիի «Հնարագիտութիւնն»է Ամատունիներու հրէական ծագումը։ Ան կը միտի ընդունելու թէ «ի ժամանակս Տիգրանայ Հանդիպեցան նոցա մուտքն ի Հայո...» (Աղաթանգեղոս եւ իւր բազմազարեան դաղնենիքը, Վենետիկ 1890, էջ 89)։

առեւտրական լինելու համար (Պատմութիւն Աւրարտուի, Երեւան 1940, էջ 34—35, ուր եւ հմմտ. Մշտունիներու ծագումը, էջ 226):

Ամատունիները կրնան ուրարտական սերունդէ ըլլալ (Հմմտ. իմ «Գնունեաց եւ մշտունեաց նախարարութիւնները», Վիեննա 1952, էջ 4 և 58): Բասմաջեան Ամատունի կը նոյնացնէ Ամաղանի հետ^{*}: — Իսկ ուրիշներ՝ Շամատուանի հետ^{**}:

ԱՄԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՆ ՈՒ ՊԱՇՏՈՆԸ

«Ամատունեաց տոհմը հայ նախարարական տների մէջ առաջիններից մէկն էր, զոնէ Դ. եւ Ե. դարերում» (Յովսէփեան Գար. արքեպ. Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, Պրակ Գ., Նիւ Եորք 1944, էջ 25—26):

Գահնամակի մէջ եօթանասուն նախարարութիւններու վրայ ԺԵ. բարձը կամ աստիճանը Ամատունեաց նշանակուած է, իսկ Ներսէս Պարթեւի վարքի մէջ տրուած նախարարական ցանկին մէջ (Հարիւր վաթսունի վրայ) անոնց ԺԵ./ԺԲ. աստիճանը յատկացուած է^{***}:

Հետեւարար Ամատունեաց նախարարութիւնը բաւական բարձր դիրք ու աստիճան

* Իսկական Պատմ. Հայոց, էջ 56. Հմմտ. Բանսէր, Դ., էջ 193, 239, 314:

** Նիկոլակի, Բեւեռազիր աշճանազրութիւններ Բուսաց Հայաստանում, Վենետիկ 1897, էջ 56—61:

*** Ալիշան, Այրարատ, էջ 195 և 430. ու Մեսոսոյ Երիցու Պատմ. Ս. Ներսէսի, Վենետիկ 1853, էջ 32:

ունէր : Գալով Պատմագիրներու յիշատակութիւններու, ի . նախարարն է Վաչէ Ամատունի, որ Ներսէս Պարթեւի կ'ուղեկցի զէպի Կէսարիա (Զ . Սովերք, էջ 25) : Դանիէլ Շերունիին առաքուած չորս նախարարներու վրայ Գ.ն է կարէն Ամատունի (Փ . Բուղանդ, Պատմ . , Վենետիկ 1933, էջ 49) : Իսկ Ներսէս Պարթեւի ուղեկցի ութը նախարարներու շարքին մէջ ամէնէն վերջը դրուած է «Պարունական տանն Ամատունեաց» (անդ, էջ 81) : Ղ . Փարագեցիի մօտ Արտաշատի ժողովի մասնակցող տասնուութը նախարարներու ԺԱ. անդամն է Վահան Ամատունի (Պատմ . , Վենետիկ 1933, էջ 135), դարձեալ ան Բ.՝ է տասնումէկնախարարներու մէջ, որոնք Պարսիկներու դուռը կ'երթան (անդ, էջ 144), միայն թէ կալանաւորուած նախարարներու մէջ երկրորդն ու վեցերորդը Ամատունիներն (անդ, էջ 236—237) : Եղիշէի յիշատակութիւններն ալ Ամատունեաց նախարարութեան բարձր աստիճանին այնքան նպաստաւոր չեն . այսողէս՝ Պարսկաստան հրաւիրուած յականէ յանուանէ տաս նախարարներու շարքին մէջ ութերորդն է Վահան Ամատունի (էջ 76), իսկ նոյն աշխարհը զերի վարուած տասնուերեք տոհմի նախարարութիւններու մէջ հինգերորդը՝ Ամատունեաց տոհմը յիշատակուած է (Պատմ . , էջ 369) : Այսքանը բաւական է ցուցնելու համար — ի հարկէ պատմագիրները տոհմերու աստի-

ձանը միշտ նկատի չէին կրնար առնել — թէ Ամատունեաց տոհմը այնքան դերադաս չէ համարուած եւ կամ ճշգագոյնս խոնարհած է : Ասոր պատճառը կը դնէ կամ կը յերիւրէ Մ. Խորենացի՝ «Եւ (Ս. Սահակ Պարթեւ) մեծարի ի նմանէ (Պարսիկներու Արտաշիր թագաւորէն) յոյժ նախ վասն քաջատոհմիկ աղքին Պահաւականաց . . . որոյ զրնաւն կատարեալ խնդիրս նախ վասն փեսայի նորա Համազասպայ, դարձեալ եւ վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա աղգացն կամսարական եւ Ամատունի (Հմմտ. վարը Նախարարները), որ սուզեալ զօղեալ էին յանյայտ տեղիս, վասն որոյ մաղթեաց զթալ, իբր յաստուածային հրամանէ, ոչ բառնալ որդւոյ զյանցանս հարցն, մանաւանդ զի եւ հարք որք մեղանն նոքին սակս այնը եւ մեռան : Որոց մնացելոցն պարզեւեալ զկեալն հրամայեաց զտուներկաքանչիւրոցն զկալեալսն յարքունիս դարձուցանել ի նոսա, բայց միայն ի զահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զրադումս մատուցեալ նախարարս, ի կարդ կրտսերագունից կատարել» (անդ, էջ 511—512 եւ 5:2) ³ :

Հ. Ալիշանի համաձայն Ամատունիներու

³ Հմմտ. Կռկեան Հ. Ս., Կամսարականները—Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, Վիեննա 1926, էջ 59—60, ուր կայ սա կարեւոր վարկածը՝ «Ակնբախ հակասութիւն մը. զոր բառնալու համար (Խորենացին) կը ստեղծէր Գլ. Մ., ՄԱ. միջազէպերը, որպէս զի ապա դար միանար Գահնամակին են . զլիով» :

աստիճանին բարձրութեան հաւաստիքներ են՝ վահան Ա. Ամատունիի զօրավարութիւնը եւ վահան Բ.ի հազարապետութիւնը (Հմմտ. Այրարատ, էջ 195): Իմ կարծիքովս այդ պաշտօններու հասնիլը անհատական կարողութեան գնահատում է աւելի, վասն զի ստորին տոհմերէ եւս զօրավարներ ունեցած ենք, իսկ այլուր ինչպէս արտայպտուած եմ, կարելի չէ ստուգապէս հաստատել որ հազարապետութիւնը Ամատունիներու վերապահուած ըլլայ. Հ. Ալիշան ալ արդէն միայն վահան կը յիշատակէ: Նմանապէս այլուր ընդարձակօրէն նկատի առած եմ հազարապետութեան աստիճանն ու պաշտօնը (Հմմտ. իմ Գնունեաց եւ Ռշտունեաց նախարարութիւնները, էջ 13—17):

ԱՄԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԳԱԽԱՌԸ

Ամատունիներու հողերու եւ կալուածներու մասին Հ. Ալիշան արդէն ընդարձակօրէն խօսած ըլլալով (Հմմտ. Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 133) աւելորդ է անոնց անդրադառնալ եւ լաւ՝ կրկնութենէ խոյս տալ: Սակայն կը չեցտենք՝ թէ ճիշդ է անոր այն վարկածը թէ Արարատեան նահանգի Արագածոտն գաւառը իր ամբողջ տարածութեամբ Ամատունիներու սեպհականութիւն

⁴ Այդ գրքին մէջ (էջ 424—425) չենք դաներ թէ Ամատունիները հայ բանակին քանի՝ մարտիկ կու այլին:

չէր, այլ անոր մէկ մասը եւ այն արեւելեան կողմը (անդ, էջ 133. հմմտ. ինձիմեան, Ստորագրութիւն, էջ 438—442)։ Մինչդեռ Արէլ արքեպիսկոպոսը Արագածոտն ամբողջութեամբ Ամատունիներու կուտայ եւ կ'ըսէ՝ թէ որովհետեւ Ամատունիներու տոհմը սպառած էր Վահան Մամիկոնեանի ատեն՝ Գրիգոր Մամիկոնեան հոն կրնար շինութիւններ ընել իրրեւ տէր ու տիրական (Վաղարշապատ, մայրաքաղաք Հայաստանի, Վաղարշապատ 1874, էջ 47), որ սակայն սխալ է, ինչպէս քիչ մը վերջնախարարներու պատճութիւնը պիտի հաստատէ։ Անչուշտ թէ պարագաներու համաձայն Ամատունիներու կալուածները ընդարձակուած եւ նմանապէս սահմաններու անձկութեան ենթարկուած են։ Անոնց ամէնէն սիրելի վայրն եղած է Օշական, որ Վահան Ա.ի քաջութեան արդիւնքն է եւ ուր Վահան Բ. կը յաջողէր Մաշտոցի անդին աճիւնները ամփոփել (հմմտ. վարը)։

Ամատունիները Ս. Երկրին մէջ ունէին երկու վանք (Ալիշան, Հայապատում, էջ 227. հմմտ. յատկապէս Սիոն, 1928, էջ 140—144)։

Կը խորհիմ թէ Ամատունեաց գաւառի եպիսկոպոսութեան ակը կը սկսի⁵, երբ Մաշ-

⁵ Ուխտանէս Ամատունեաց եպիսկոպոսութեան հաստատութիւնը Գր. Լուսաւորչի կը վերագրէ (Պատմ. Վաղարշապատ 1871, էջ 100)։

տոցի մասունքները Օշականի մէջ կ'ամփու-
փութին։ Այս վարկածին կը միտիմ, որովհե-
տեւ Արտաշատի ժողովին մէջ է որ առաջին
անգամ Ամատունեաց եպիսկոպոսի մը կը
հանդիպինք։ Այդ՝ Եղիշէ կամ Եղիշայ եպիս-
կոպոսն է (Եղիշէ, էջ 50 եւ Փարալ., էջ 134),
զոր Օրմանեան (Ազգապատում, էջ 436—438)
եւ ուրիշներ Եղիշէ Պատմագրին հետ սխա-
լելով կը նոյնացնեն։ Դարձեալ զի Ամատու-
նեաց եպիսկոպոսին անունը ընդհանրապէս
եպիսկոպոսական կամ Հայրապետական ցան-
կերու մէջ վերջերը կը յիշուի (Եղիշէ,
էջ 50, Փարագեցի, էջ 134, Գիրք Թղթոց,
Թիֆլիս 1901, էջ 42, 81)։

Եղիշէն յետոյ կը յիշուին։

Շահէ, որ Բարգէն կաթ.ի (490—516)
հետ ի Պարսս թուղթ մը կը զըէ (Գիրք
Թղթոց, էջ 42)։ Խոսրով, որ Ներսէս կաթ.ի
հետ կը զըէ թուղթ մեղաղբանաց առ եպիս-
կոպոսունսն (անդ, էջ 70)։ Բար կամ Պատ,
որ Յովհաննէս կաթ. Գարեղեանի (557—
574)՝ «Առ Սիւնեաց եպիսկոպոսն» թուղ-
թին շարագրողներէն է (անդ, էջ 78, հմմտ.
եւ Օրբելեան, Պատմ. տանն Սիսական, Ղու-
կասեան հրտ. էջ 92) եւ նմանապէս «Առ
Աղուանից եպիսկոպոսունս» թուղթին (անդ,
էջ 81)։

Յովհան կամ Յովհաննէս, որ Դուինի
607ի ժողովին ներկայ է (անդ, էջ 146 եւն)։

Մատթէոս, որ Տիգրոնի ժողովին կը
մասնակցի (615) եւ կը զրէ թուղթ առ Արքա-
համ Կաթ. (Արքոս, էջ 190) :

Ասայէլ, որ Դուբինի 645ի ժողովի անդամ
է (Տաշեան Հ. Յ., Մայր Յուց. Հայ. Զեռ.
Վիենն. Մխիթ. Մատթ., էջ 654) :

Արէլ կամ Հարէլ, որ Մանազկերտի
726ի ժողովին մէջ է (Տէր-Մինասեանց,
Հայոց Եկեղեցու յարարերութիւնները, . . . ,
էջ 92) :

Սարդիս կամ Սարկաւագ, որ Ժամանա-
կակից է Եղիա Ա. Կաթ.ի եւ Դաւիթ Դուբ-
նեցին կը թաղէ (Ալիշան, Այրարատ, էջ 196) :

Ազեքանդր, որ Նիկիայի Բ. Բնդէ. Ժո-
ղովին (787) անդամներէն կ'ըլլայ (Յովան-
նեան Հ. Պ., Պատմութիւն տիեզ. Ժողովոյ
արեւելեայց, Վիեննա 1847, էջ 493) :

Գրիգոր, որուն Թաղէոս Ակէացի խոր-
չուրդ կը հարցնէ, երբ «նստէր ի հանգստի
սրբոյն Թաղէոսի առաքելոյն յարտազական
դաւառի» (Թովմ. Արծ. Պատմ., էջ 290) :

Յետազային Յովհաննավանքի առաջ-
նորդները իրենց Ամատունեաց Եպիսկոպոս-
ներ Երեւան կու գան (Ալիշան, Այրարատ,
էջ 196) :

Ամատունեաց Եպիսկոպոսները — որոնց
ցանկը լրիւ չէ — իրենց խորհուրդներով կ'ա-
ջակցին նախարարներուն դաւառին բարւոք
ղեկավարութեան համար :

ԱՐԱՏՈՒՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ ԵՒ ՍԵՊՈՒՀՆԵՐ

Մ. Խորենացի մինչ Ամատունի նախարարութեան սկիզբը կը դնէ Արտաշէս Բ. թագաւորի օրով, այդ տոհմէն առաջին նախարարի անուն⁶ կու տայ Տրդատ Մէծի ժամանակ: Եւ այդ է՝ Օտայ կամ Ոտայ (Հմմտ. Ալիշան, Այրարատ, 1890, էջ 194): Սոյն անունը կը յիշուի նաև Ազաթանգեղոսի մօտ, սակայն չէ նշանակուած թէ ո՞ր զարմէ կը սերի ան արդէն Ամատունի նախարարութիւնը երրեք չէ յիշատակած — սակայն կը հաստատէ թէ աւագ նախարար էր (Պատմ., Վենետիկ 1835, էջ 167): Գուցէ ասկէ քաջալերուած Խորենացի զինքը Ամատունի կը հոչակէ, զի Ամատունեաց տունը բարձրաստիճան նախարարութիւններէն էր (Պատմ., Վենետիկ 1881, էջ 333): Խորենացին դեռ կ'աւանդէ թէ Օտայ «Փեսայ էր ազգին Ազկունեաց եւ սնուցանող Խոսրովիդիսոյ զատեր Խոսրովու» (անդ, էջ 333): Ան ոչ թէ միայն սնուցանող է արքայադստեր, այլ եւ գուցէ

⁶ Եթէ Սամսոն եւ Մանովէ (Մանուէ) բնականօրէն նկատի չառնութին (Խոր. Պատմ., էջ 288—289):

⁷ Պալով նոտայ անուան, որ առաջին անուան եւ իրեւ առաջին նախարար յիշուած է առ Ազաթանգեղ, ևս նախամեծար կը համարիմ Հ. Դ. Ալիշանի համաձայն նոյն համարիլ Ոտայ կամ Ոթայեցիք կոչուած երկրին հետ» (Սարգիսեան Հ. Բ. Ազաթանգեղոս եւ իւր յազմադարեան զադանիքը, էջ 89), որմէ եւ գուցէ կարելի ըլլար ենթագրել թէ Ամատունիները այդ երկրէն Հայաստան զաղթած ըլլային, եթէ ստորդ ըլլայինը սոյն նախարարին Ամատունեաց տոհմէն սերած ըլլալուն:

մահուանէ ազատարար եւ պաշտպան անոր : Զինքը Անի ամրոցին մէջ կը պատսպարէ ու կը խնամէ «Որջացեալ յամուրն Անի իրը ի կաղաղի հանդարտութեան ղօղեալ» (անդ, էջ 333 եւ Վարդան, Պատմ., Վենետիկ 1862, էջ 39 եւ 86) : Հոն է որ Տրդատ արքայորդին — Խոսրովիդուխտի եղբայրը — Երկարատեւ եւ գտնն բաժանումէ վերջ իր քոյրը կը գտնէ եւ ա'յն՝ կը չեշտուի Օտայի աշալրջութեան եւ արիութեան շնորհիւ՝ «Եւ ելեալ Տրդատայ յաշխարհս դտանէ զօտայ սնուցեալ զքոյր իւր Խոսրովիդուխտ եւ պահեալ զգանձսն ամրոցաւն հանդերձ յոյժ Երկայնմտութեամբ, զի թէպէտ ոչ ծանեաւ զճշմարտութիւն յաղագս Աստուծոյ, սակայն զստութիւն կռոցն գիտաց (անդ, էջ 346) : Այս վերջին խօսքերով Խորենացին գուցէ կ'ուզէ ակնարկել թէ Օտայ Գրիգոր Լուսաւորչի նման քրիստոնէութիւնը չէր ընդգրկած, բայց լաւ կեանք կը վարէր եւ կրցած էր ընտիր կրթութիւն տալ իր գուրզուրանքին տակ առած աղջկան, որ կ'ըլլար համեստ կուսան եւ անդունն բերան չունէր (անդ, էջ 346) :

Տրդատ իր քոյրը կո վինտոէ իր մօտը ունենալու համար : Գոհ ու Երախտապարտէ, որ Օտայ զինքը սուրէ ու հուրէ ազատածէ, եւ զնահատելով՝ «Ի հաղարապետութիւն Հայոց զօտայն կացուցանէ» (անդ, էջ 346) :

Ազաթանգեղոսի՝ Օտայի Խոսրովիդուխտի սահահայր ու ազատարար ըլլալն անծանօթ է

եւ նմանապէս՝ թէ ան հազարապետութեան բարձրացած ըլլայ։ Օտայի հազարապետութեան բարձրանալը Խորենացին «աւագ նախարար»էն յերիւրած է (ինչպէս եւ տոհմը, հմմտ. վերը), իսկ սանահայրութիւնն ու միւս պարագաներն ալ գուցէ անկէ՝ որ Խոսրովիդուխտին տեսիլին վրայ Օտայի կը յանձնուի Գրիգորի Խորվիրապէն հանումը (Ագաթ., էջ 168)։ Աղաթանգեղոսի համաձայն Օտայի պաշտօն կը տրուի երթալու Արտաշատ «հանել գնա (Գրիգոր Լուսաւորիչը) ի խոր բանոէ վիրապին» եւ ան իր վրայ զրուած պարտականութիւնը լրիւ կը կատարէ եւ զինքը կը տանի «ի Վազարշապատ քաղաք» (անդ., էջ 167—168)։ Յետագային Օտայ Ամատունին ծերութեան հասակին մէջ Սղուկ նահապետէն կը սպաննուի «Ի սորին բանս հրապուրեալ Սղուկ նահապետ ազգին Սլկունեաց զինքեան սպանանէ զփեսայ զծերացեալն Օտայ⁸, որ էր ի տոհմէն Ամատունեաց» (Խոր. Պատմ., էջ 352)։

Խորենացին Օտայէն վերջ Ամատունիներէն կը յիշէ ՎԱՀԱՆ, սակայն թէ անոր հետինչ աղերս ունի, այդ չի նշանակեր։ Ժամանակը թոյլատու է — ևթէ Օտայ Ամատու-

⁸ Հ. Բ. Աարգիսեան Մ. Խորենացիի աւանդութիւնը թէ Օտայ Սլկունեաց փեսայ է՝ կը համարի անոր «առանձնական կարծիք եւեթ եւ ոչ ստոյգ աւանդութիւն» եւ կը յարէ «Ես կ'ախորժէի զառաքինին Օտայ միայն ճանաչել արժանաւո՞ւ փեսայ առաքինուհւոյն Խոսրովիդ խառոյ» (Աղաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան զաղանիքն, Վենետիկ 1890, էջ 90)։

նեաց տոհմէն է — եղրակացնելու, որ անոր որդին ըլլայ եւ հետեւաբար ժառանգը, մանաւանդ երբ նկատի առնենք որ՝ նահապետ Ամատունեաց է եւ նահապետութիւնը անդրանիկէ անդրանիկ կը փոխանցուէր — ընդհանրապէս (Պատմ., էջ 357)։ Վահան հարկաւ զովելի եւ աչքառու նախընթաց ունենալու է՝ որ զօրավար կը կարգուի։ Եւ նշանակողն է Տրդատ Մեծ, որ զինքը Վրաց առաջնորդ Միհրանի, Բագարատ ասպետի, Մանաճիչը Թշտունիի հետ Պարսիկներու վրայ յարձակում ընելու կ'առաքէ (անդ., էջ 357)։ Նոյն պաշտօնին մէջ (արդէն ասկէ Խորենացին յերիւրած է նախորդը) կը մնայ Վահան Խոսրով Կոտակ թագաւորի ժամանակ եւս՝ «Երրորդ Վահան նահապետ Ամատունեաց, զօրավար արեւելեան զնդին... եւ առաքեաց զՎահան նահապետ Ամատունեաց արեւելեան զնդաւն եւ զզազատացի զօրս ընդ նմա առաքեաց զկողմամբք Ատրպատականի, ունել պահ արքոյին Պարսից» (անդ., էջ 407—408)⁹։ Վահան Բագարատ ասպետին հետ կը ստիպուի հիւսիսային կովկասի ընակիչներու դէմ դարձնել իր զէնքերը, երբ անոնք Շապուհ

⁹ Թովմաս Արծրունիի Համաձայն Խոսրով Կոտակ Վահանի վրայ անվերապահ վստահութիւն ունի (Պատմ. Արծրունեաց, կ. Պ. 1852, էջ 639)։ Ան՝ «իմաստունն» Վահան՝ Մամիկոնեան, Թշտունի եւ Արծրունի նախարարութիւնները Արշակ թագաւորին հետ կը հաշտեցնէ եւ ուրիշ նախարարութիւններու հետ ներսէս Պարթեւ կաթողիկոսի մարմինը «Հանգուցանեն ի տեղւոյն հայրենեացն վկայարանի ի Թորդան» (անդ., էջ 65 եւ 72)։

թագաւորին զաղտնի հրամանովը Ասնատրուկի հրապոյներէն կը դդլխուին։ Եւ ահա Օշականի մերձ «Զօրագլուխ նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն հսկայ վառեալ եւ թաղեաւ կաճեայ բոլոր ամենեւիմք պարածածկեցեալ շահատակէր ի մէջ զօրացն . . .»։ Անոր մրցակից կ'ելլէ Վահան Ամատունի «Հայեցեալ յեկեղեցին կաթուղիկէ, ասէ. օգնեա ինձ Աստուած, որ զզաւթեան պարսաքարն զիպեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու, ուղղեա եւ զնիզակս իմ ական հզօրիս այսմիկ։ Եւ ոչ վրիպեցաւ ի խնդրոյն, ընդ զաւակ ձիոյն յերկիր կործանեալ զահազին զիթրագն» . . . որուն վրայ թշնամի բանակը սարսափահար կը փախչի եւ Բագարատ ասպետը «առանց նախանձու» վկայ կ'ըլլայ Խոսրովի մօտ Վահանի քաջութեան։ «Վասն որոյ պարզեւէ նմա արքայ զտեղի ճակատուն զՕշական, ուր ինքնակամ դիմագրաւ նահատակն եղեւ» (անդ, էջ 413—416 եւ Վարդան, Պատմ., էջ 45)։ Շապուհ թագաւորը յետադային, երբ Հայաստանի տէր կը դառնայ, կը պատժէ իր դէմ ոգորող Ամատունին եւ «Փոխանակ Վահանայ Ամատունւոյ սպարապետ կացուցեալ Հայոց արեւելեան զօրուն զվարինակ Սիւնի» (անդ, էջ 431)։

Բուզանդ ոյս առասպելային մանրամասնութիւնները չունի — անոնք կարկտուած են պատերազմին Օշականի մերձ մղուած պարագայէն, որուն հետեւանքով իրը թէ Օշա-

կան Ամատունիներու կը տրուի — այլ կ'աւանդէ թէ Վահան նիզակակից է Վաչէ մամիկոնեանի, երբ սա «Յառապար ի կողմն Օշական բերդին» Մազքութներու եւ ուրիշ ազգերու դէմ կը պատերազմի (Բուզ., Պամ., Վենետիկ 1933, էջ 28): Նմանապէս՝ «Քաջ Վահան Ամատունի» Բզնունեաց Դատարեն ազգադաւ նահապետը՝ Վաչէի հետ «ձերբակալ արարեալ... ածէին զնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու եւ քարկոծ առնէին զնա քարամբ» (անդ, էջ 31):

Ինչպէս կը տեսնուի Խորենացին Վահանի իշխանութեան շրջան կու տայ Տրդատ թագաւորէն մինչեւ Արշակի թագաւորելլը, մինչ Բուզանդ զինքը միայն Խոսրովի օրով կը յիշէ . Հ. Ինձիճեան զինքը կը նոյնացնէ Վահան հաղարապետի հետ (Հմմտ. Հնախօսութիւն, Բ., Վենետիկ 1835, էջ 165):

Բուզանդ Տիրան թագաւորի ատեն (342—350) կը յիշէ ԿԱՐԿԻՆ իշխան Ամատունեաց, որ կ'առաքուի Դանիէլ ծերունին հայրապետական աթոռին վրայ բազմելու հրաւիրելու (անդ, էջ 49): Իսկ Ներսէս Պարթեւի դէպի Կեսարիա շքաղիր կը նշանակէ Արշակ թագաւորը «զՊԱՐԳԵՒ իշխանն տանն Ամատունեաց» (անդ, էջ 81): Մինչդեռ Մեսրոպ Երէց Ներսէսի ուղեկից դէպի Կեսարիա զիտէ

¹⁰ Աճառեան եւս երկու Պարզեւ Ամատունի կ'ընդունի (Հմմտ. Անձնանունների Բառարան, Դ., էջ 230, 2, 3):

ՎԱՐՁԵ Ամատունին (Պատմ. ՆԵՐՈՒՄ Պարթեւի, Զ. Սովերք, Վենետիկ 1853, էջ 25):

Վերոյիշեալներէն մէկուն որդին ըլլալու է ԿԵՆԱԾՆ, որ Արշակ թագաւորին համակիր է եւ անոր արքունիքին կը միանայ, սակայն մեծ կորուստ կ'ունենայ, վասն զի «Զժառանգութիւն նոցա կալաւ Խոսրով արքայ յարքունիս, հրամանաւ Շապհոյ եւ ոչ եթող զկալուածս որդւոյ ի հայր եւ ոչ եղրօր յեղրայր» (Խոր., էջ 492): Խոսրով ինքը չի կրնար այդ ժառանգութիւնները վայլել, զի Շապուհ «էր ցասմամբ ընդ Խոսրովայ, ի բարեկամանալն Արկադեայ» եւ կ'առաքէ իր որդին Արտաշիր, որ Խոսրով կալանաւորելով կը տանի իր հետ՝ «զնել ՅԱՆՈՒՅՆ կոչեցեալ բերդի» (Խոր., էջ 509): Արշաւիր Խոսրովի հետ կը տանի Գաղաւոն Կամսերական եւ «զտուն նորա հրամայէ ունել յարքունիս, նոյնպէս եւ զեղրօր նորա Շաւարչայ եւ զՊարգեւայ Ամատունւոյ» (անդ, էջ 509): Սակայն այս երկուքին զոյքերը ինչո՞ւ կը գրաւէ. պատճառը այս է. «Քանզի նոքա երկոքեան հանդերձ զինուորօք իւրեանց եօթն հարիւրովք նկատեալ որսացան զաջողութիւն ժամուն ի ճանապարհի կարաւանին զերծուցանել զարքայն ի պարաւանգելոյ ոտից նորա ի շրդթայս: Եւ ի հզօր մարտի եղելոյ սպանան Շաւարչ եւ ՄԱՆՈՒԻԷԼ որդի Պարզեւայ եւ բազումք ընդ նոսա, իսկ Պարզեւ ի կալանս

ըմբռնեալ ածաւ առաջի Արտաշիրի եւ արկանասակ գործեալ ուսուցմամբ հրամայեաց զնել յանդիման Խոսրովայ հանապաղ» (անդ., էջ 510)։ Պարզեւ որ Ալիշանի համաձայն թերեւս նախորդ Պարզեւի թոռն ըլլայ (Այրարատ, էջ 195) եւ որ սակայն կասկածելի է եւ կրնայ նախորդն անդամ ըլլալ — զի ժամանակի անջրապետը երկար չէ — եւ անոր որդիներն Խոսրովի հետ հաշտուած են եւ իրենց հողերուն տիրացած (Խոր., էջ 502—505)։ Եւ ոչ այսքանը միայն, այլ Խոսրովի ամէնէն հաւատարիմներն են եւ անոր թագաւորութիւնն ու կեանքը փրկելու համար՝ իրենց հարստութիւնն ու կեանքը կը զոհեն։ Պարզեւի վերջին պարագաները կը յիշեցնեն Վասակ Մամիկոնեան սպարապետի տիտոր րախալը (Բուզ., էջ 176)։ Արտաշիր — ապա թագաւոր — Պարզեւի եւ անոր հետեւորդներու արարքէն այնքան դժգոհացած է՝ որ անոնց կալուածները կը պետականացնէ եւ ուրիշներու կը բաշխէ եւ միայն Ս. Սահակի միջնորդութեան վրայ զիջանելով՝ զանոնք ետ կը դարձնէ, սակայն անոնց նախարարական աստիճանը քիչ մը կը խոնարհեցնէ (Խոր., էջ 511—512, հմմտ. Զամշեան, Պատմ. Հայոց, Ա., Վենետիկ 1784, էջ 485—488)։

Ամատունեաց նախարարութեան մեծագոյն եւ հոյակապ դէմքերէն է՝ ՎԱՀԱՆ Բ. Ամատունի։ Ծնողներու անունները անձա-

հօթ — գուցէ որդի Պարզեւի։ Զինքը երբեք կարելի չէ արեւմտեան գունդի զօրավարին հետ միացնել (Հմմտ. վերը) եւ դարէ մը աւելի կեանք անոր չնորհել։ Ան՝ հայ այն աղնուականներէն է, որոնք սիրով կ'ողջունեն նոր շարժումն ու լոյսը, որոնք Հացեկացի Վարդապետին սրտէն ու մտքէն կուզան։ Կ'աշակերտի Մաշտոց-Մեսրոպի եւ կը գնահատէ անոր ձեռնարկը։ Կ'աջակցի ամենալայն չափերով՝ «Վահան եւ Թաթիկ, նորին արբանեակը» (Խոր., Էջ 570)։

Վահան շատ ծանր պաշտօնի կը կոչուի, կ'ըլլայ Հայոց Մեծաց հազարապետ (Կորիւն, Էջ 44—45 եւ Խոր., Էջ 570)։ Հաւանօրէն յաջորդն ըլլայ Առաւանի, որուն Աճատունեաց տոհմէն ըլլալը կասկածելի է։ Կորիւնի՝ «առ հազարապետութեամբ . . . Առաւանայ ուրումն, կամ անոր տոհմին անծանօթութիւնը եւ կամ օտար տոհմէ ծագումը կը ցուցնէ» (Ակինեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմի, Բ., Վիեննա 1936, Էջ 465)։

Վահան հազարապետութեան պաշտօնին մարդն էր եւ ընտրութիւնը յաջող էր, զի էր «Այր պատուական, Երկիւղած, աստուածանէր, եւ հրամանակատար վարդապետական բանից» (Կորիւն, Հրտ. Հ., Ակինեան, Հանդ. Աճս. 1949, Էջ 269)։ Դարձեալ՝ «Զօրաւոր հաւատովք եւ ճոխութեամբ մարմնաւորաւ» — եթէ այս բառերը չեն դրուած անոր իշ-

խանութիւնը նշանակելու համար (Խոր., էջ 570), եւ նմանապէս՝ «այր խորհրդական եւ մտացի» (Դ. Փարագ., Պատմ., Վենետիկ 1933, էջ 198) :

Թէ ո՞րքան ատեն վահան Ամատունի հազարապետութեան պատուաւոր եւ պատասխանատու պաշտօնը կը վարէ անծանօթ է, նաեւ չենք զիտեր թէ Ե՞րբ հրաժարեցաւ կամ զրկուեցաւ անկէ, այս վերջին մտածութեան կը միտինք, զի 444ին Շահապիվանի ժողովին մտանակից է եւ կը յիշուի իրրեւ հազարապետ եւ անկէ յետոյ կը յիշատակուի իրրեւ նախարար ու իշխան։ Հ. Ակինեան կը զրէ՝ «Երբ Վասակ Սիւնի Հայաստանի մարզպան կարգուեցաւ, որ եւ է պատճառով առաւ Վահանէն հազարապետութիւնը։ Ե՞րբ տեղի ունեցաւ այս գէպքը չենք զիտեր . . . ասկէ ծագեցաւ այն ոխութիւնը, զոր ունէին առ միմեանս իշխանն Սիւնեաց Վասակ եւ տէրն Ամատունեաց Վահան . . . այս պաշտօնը իրմէ առած էր Վասակ ընդ մէջ 445—450 տարիներու» (անդ, էջ 181 եւ 319) :

Թէ եւ հայ Պատմագիրներէն ոչ ոք (Կորիւն, Եղիշէ, Փարագի, Խորենացի) կը յշատակէ Վասակի ու Վահանի իրարու հա-

¹¹ Թովմաս Արծրունին զինքը սպարապետ զիտէ . . . չի ձեռն Վահանաց Ամատունւոյ, ոո էր ի ժամանակի սպարապետ Հայոց եւ տարեալ հանգուցանեն դնա (Մ. Մեսրոպ) ի Յօշական գեօդ . . .» (Պատմ., էջ 81)։ — Վահանի մասին հմմտ. Հանդէս Ամսօրեաց 1902, էջ 150։

կառակ ըլլալու իսկական պատճառը — թէ
առաջինին երկրորդէն հազարապետութեան
պաշտօնին խլումը կամ բարձում ըլլայ —
ինչպէս Հ. Ակինեան այդ կը դնէ, որ մինչ
յառաջագոյն տարրեր կը մատածէր ու կը պատ-
ճառարանէր (Հմմտ. Եղիշէ վարդապետ, Բ.,
էջ 466—467), սակայն այն ճիշդ է որ Վահան
իր յաջողութիւններով և պատիւններովն
Վասակի հաճելի չէր և Վասակ անոր հա-
ճելի չէր իր քաղաքականութեամբ (Ալիշան,
Այրարատ, էջ 195): Կը խորհիմ թէ Վասակի
և Վահանի հակառակութեան պատճառներէն
մէ կը կրնայ ըլլալ վերջինին Մաշտոցի նշխար-
ներու տիրանալը, մինչ Վասակի բաղձալի էր
ունենալ զանոնք իր երկրին ու Գողթնի մէջ,
ուր Ան գործած ու արդիւնաւորուած էր:
Ամէն պարագայի Վահան չատ լարուած է
Վասակի դէմ և ջանացող որ Սիւնի մարդ-
պանը տուժէ ու վնասուի: Թէ եւ երկար պիտի
ըլլայ, սակայն կարեւոր են Փարագեցիի տո-
ղերը, որոնցմէ պայծառ կը տեսնուի թէ որ-
քա՞ն խորամանկութեամբ ու չարագիտու-
թեամբ Վահան կը դործէ — փոխուած է ան:
Փարագեցի կը գրէ՝ «Բայց իշխանն Ամատու-
նեաց Վահան ոչ տայր թոյլ դուլ եւ դադար
զօրավարին Հայոց Վարդանայ, այլ մերթ
ինքեամբ եւ մերթ այլովք ստիպէր վաղվա-
զակի յայտնել զիրս ապստամբութեանն,
կարծեցուցանելով որպէս հոգւոյ եւեթ հո-
գուլ զգիւտ փրկութեան, բայց ոչ հոգալով

ինչ կարի յայն միտս ըստ խօսիցն վութացուցանէր զյայտնել իրացն, այլ վասն մթերիցն առաջին ոխութեանն, զոր ունէին առ միմեանս իշխանն Սիւնեաց Վասակ եւ տէլն Ամատունեաց Վահան։ Բայց ըստ ծանր խռականութեանն իւրոյ հայեցեալ նկատէր թէ կամ չհաւանեալ ապստամբել իշխանն Սիւնեաց Վասակ մեռանի յիւրոց ընկերաց անարժան մտհուամբ, կամ թէ հաւանեալ առ վտանգին ապստամբել, արդիւեալ անդրէն ի զրանն որդիքն երկոքեան չարաչար կենօք վտանգեալ պատահեն մահու եւ կամ բազմամանակեայ կարեւոր կապանաց եւ բանզից դիսկեալք տանջին անխնայ» (Փարալ., էջ 185—186)։

Կրնայ ըլլալ որ Վահան Ամատունի Յունաց աշխարհը պատղամաւոր երթալու ատեն զեռ հազարապետ ըլլաց եւ այդ պատճառով պատղամաւոր եւ անոնց գլուխը դրուած։ Պատշաճ էր որ պատուով եւ իշխանութեամբ ականաւոր մը Բիւզանդիոնի արքունիքը առաջուէր եւ հազարապետութիւնը մարզպանութենէ եւ թերեւս սպարապետութենէ վերջ ամէնէն աւելի նկատի առնուելիք բարձն ու պաշտօնն էր։ Անոր ընտրութեան միւս պատճառն ալ իր ուշիմութիւնն ու խռականութիւնն էին եւ ուրիշ մը՝ Վասակ իր թշնամիէն ժամանակ մը կ'ազատէր։

Հակիրճ արտայայտուելով՝ Վահանի հազարապետութեան պաշտօնէն հեռանալու ժա-

մանակը կը մնայ անստոյդ։ Նաեւ՝ պատճառը կամ պատճառները։

Վարդանանց շրջանը դեռ չթեւակոխածուրիչ կարեւոր առթիւ մը Վահան դեռ կ'երեւայ։

Հայ մշակոյթի ռահվիրան Մաշտոց կը մեռնի 439 Փետր. 17ին (Ակինեան Հ. Ն., Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա 1949, էջ 157)։ Խորենացին կը գրէ՝ «Յայնժամ լեալ աղմուկ շփոթի յամբոխութեան բաժանեալ յերիս գունդս վասն հանգուցանելոյ զպարկեշտն զայն մարմին եւ նախ քան զմահն կրթեալ ի մեռելութիւն։ Կէսքն ասէին տանիլ ի բնագաւառն իւր ի Տարօն եւ ոմանք ի նախ աշակերտեալն Գողթն եւ այլքն անդէն ի վաղարշապատ քաղաքի ի սրբոցն դիրս։ Բայց քաջն Վահան Ամատունի, զի էր զօրաւոր հաւատովք եւ ճոխութեամբ մարմնաւորաւ, վասն զի ի ժամանակին յայնմիկ ի նա էր հաւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն Հայոց աշխարհիս, որոյ բարձեալ տարաւ զնա արժանի յուղարկմամբ յիւր դիւզն Օշական» (Պատմ., էջ 570. Հմմտ. եւ Բ. Սոփերք, էջ 36—37)։ Ժամանակակիցն Կորիւն այսպիսի վէճի մը յիշատակութիւն չ'ըներ, այլ լոկ կը հաղորդէ թէ Մաշտոցի մահուան անկողինին մօտ էին Յովսէփ, Թաղիկ եւ Վահան Ամատունի ու Հմայեակ Մամիկոնեան — այս վերջինները «զինուորական կողման ներկայացուցիչներ են։ Եւ նմանապէս՝ «արք

պատուականք» : Եւ երբ Մաշմոց «զհաճոյական աղաւթսն հատուցեալ ի Քրիստոս հանգեաւ : Զոր առեալ վահանաց եւ Հմայեկի կազմութեամբ վախճանելոյ հանդերձ աշխարհակոյտ ամրոխիւ... յառաջ խաղացեալ յԱւշական ելանէին : Եւ անդ ի մարտիւրոսական բնակութիւնսն մատուցեալ եւ զօրինաւոր յիշատակն Երանելոյն կատարեալ» (Հանդ. Ամս. 1949, էջ 270) : Այսպէս՝ Վահան իր հայրենական հողերը կը հարստացնէր եւ ուխտավայր կը դարձնէր ՄԵծ Հայուն աճիւնները բերելով, սակայն ինքզինքը ծանր պարտականութեան տակ եւս կը դնէր : Պէտք էր արժանավայել հանգստարան տալ, կոթող կանգնել եւ ահա՝ «Յետ ամսոց երից անցելոց... Վահանաց Ամատունոյ քրիստոսանէր փութով խորան սքանչելի կանգնեալ տաշածոյ վիմաւք քանդակելովք ի ներքսագոյն խորանին զարրոյն հանդիսան յաւրինեալ : Որոյ սպաս եւս վայելուչս զոյնագոյնս պայծառատեսիլս ոսկելով եւ արծաթով եւ ակամք պատուականաւք ի յիշատակարան սեղանոյն կենդանաբար մարմնոյ եւ արեան Քրիստոսի պատրաստեալ : Եւ ամենայն սրբովքն ի միասին գումարելովք զիսաշական վկացսն Քրիստոսի Երանելեաւն Մաշտոցիւ ի հանդիսա խորանին փոխէր...» : Եւ Թաղիկ սպասաւոր կը կարգուէր (Հանդ. Ամս. 1949, էջ 270 եւ Փարալ., էջ 113) : Վահան այդ գեղեցիկ ձեռնարկով իր Երախտագիտութիւնը

կը ձօնէր մեծ վարդապետին, իր յարդանքը կը յայտնէր հայ մեծ Մտքին։ Նաեւ իր համբաւուր կ'արդարացնէր, զի պարտական էր դժուարաւ ձեռք ձգած զանձը զնահատել դիտնալ։

Այժմ թեւակոխնք վարդանանց եռուն շրջանը։ Վահան Ամատունի 444ին ներկայ է Շահապիվանի ժողովին (Հանդ. Ամս. 1949, էջ 144)։ Կը մասնակցի Աշտիշատի ժողովին (Փարագ., էջ 135)։ Կը հրաւիրուի պարսկական արքունիքը (անդ, էջ 144 և Եղիշէ, էջ 76)։ Ապա՝ Բիւզանդական արքունիքը տուաքուած պատղամաւորութիւնը կը գլխաւորէ (Փարագ., էջ 198), բայց անկէ յառաջ կը ջանայ վարդան Մամիկոնեան համոզել ապստամբութեան դրօչը պարզելու եւ Վասակ Սիւնին նեղ կացութեան մատնելու (անդ, էջ 185)։

Արդէն այլուր չօշափած ու հանդամանքօրէն նկատի առած ըլլալով վահանի պատղամաւորութեան հարցը եւ դրական պատասխանով այդ խնդիրը լուծած ըլլալով (Հմմտ. իմ Գնունեաց եւ Ռշտունեաց նախարարութիւնները, Վիեննա 1952, էջ 25—28)։ Կը շարունակեմ վահանի գործունէութեան ընթացքը։ Եղիշէի համաձայն ան Աւարայրի պատերազմին կը մասնակցի (Պատմ., էջ 185), որ սակայն հնարաւոր չէ նկատելով հրեշտակութեան ժամանակամիջոցն ու պա-

բագաները եւ արդէն Փարսպեցին անոր անունը չօգտակեր Տղմուտի ափերու մարտիկներու շարքին մէջ (Պատմ., էջ 224—225):

Բայց Փարսպեցի (անդ, էջ 236) եւ Եղիշէ (անդ, էջ 369) Պարսկաստան տարուած ու տառապանքներու ենթարկուած նախարարներէն մէկն ալ Վահան Ամատունին կը զնեն: Ան Վասակի դատավարութեան առթիւ — զարմանալի է (գուցէ բացակայ) լուռ կը մնայ եւ Արշաւիր Կամսերական կը վկայէ թէ՝ «Եւ (Վասակ) զՎահան Ամատունի եւ զայլս ի նախարարացն յիւրաքանչիւր տոհմէ ի Հոռոմս արձակեաց» (Փարսպ., էջ 266):

Վահան յետոյ բախտը կ'ունենայ Հայրենիք դառնալու եւ Հոն եւս գուցէ մեռնելու, զի այդ մասին ակնարկութիւն չկայ (Եղիշէ, էջ 381—382 եւ Փարսպ., էջ 353—354): «Բատ այսօրուան Օշականցինն պատմածին Վահան Ամատունին իր պաշտած ուսուցիչ Ս. Մաշտոցին զերեզմանին վրայ Ակեղեցի շիներէն յետոյ, իր քայլերով 140 ոտք Հեռաւորութիւնը չափելով, ընտրեց իր զերեզմանատեղին: Այսօրուան Օշականցին դարերէն բերնէ բերան իրեն հասնող դրուտզներ ունի, որոնց մէկն է հետեւեալը. դարերու ընթացքին Հայաստանը տսպատակող կեղեքիչ եւ աւերող թշնամիներ, լսելով քաջն Վահան Ամատունիի հետ թաղուած իշխանական ոսկեաց եւ ականակուռ եւ թանկարժէք եւ ոյլ իշխանական թանկագին իրերու մասին, չատ

անդամ փորձեր են գերեզմանը կողոպտել, բայց ամէն անդամ ձախողանքներու տակ շանթահարուեր են։ Հայոց աշխարհի հազարապետ քաջն Վահան Ամատունիի գերեզմանը իր դամբարանով կը դտնուի եկեղեցիի շրջարակի մէջ, Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանէն հաղիւ 140—150 քայլ հեռաւորութեան վրայ» (Էջմիածին, ամսագիր 1952, Ա., էջ 40—41. հմմտ. եւ Ալիշան, Արարատ, էջ 191—192, ուր եւ Վահանի ապարանքի մասին)։

Յաւելում՝ Օշականի մէջ կայ սա արձանագրութիւնը՝

«Ես իշխան Յոհան Ամատունի, յազդէն Հայոց եղի սահման գաւառիս իմոյ Յաւշականայ, հասանի մինչեւ ի բլուրն Էջմիածնի, եւ անտի վայր մինչ ի Քասախ, հիւսիսոյ կուսէ զետն Փարպու մինչ ի Քոսոսպն համակ պօղոտայն. եւ անտի վեր Կարբու դարերն, յարեւելից կուսէ ճանապարհն Եղէվարդայ, աստի մինչ յիշմիածին. ով ոք այս ցանկս պատառէ, սեւերես լինի առաջի Աստուծոյ, ամէն»։ Հ. Ալիշան, որ այս անթուական արձանագրութիւնը Շահիսաթունեանէն առնելով կը հրատարակէ, կը կարծէ թէ այս հին արձանագրութեան մը վերախմբագրութիւն ըլլայ եւ Յովհանն անունն ալ կարդալու է Վահան (Այրարատ, էջ 190), մինչ այնքան ընդունելի չ'երեւար եւ կրնայ Յովհան եւս ըլլալ, զի այդ անունով նախարարներ ունե-

ցած ենք եւ բացասարի, եթէ Վահան եւս սրբագրելու ըլլանք, կրնանք վերջին դարերու Ամատունի մը կամ Վաչուտեան մը եւս տեսնել:

Սակայն Վահան Ամատունի ե՞րբ կը մեռնի: Կորիւնի սա խօսքերը կարծես Վահանի մահը կ'ակնարկեն: Կը գրէ՝ «Իւզ բարեացապարտին Վահանայ յանկարծահաս կենացս ասպնջական ցանկալի ամենայն սրբոց լինէր: Որ աշխարհածնունդ հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ չնորհաւքն Քրիստոսի ի մերձաւոր կենացս ի կեանս յաւիտենից վայելէր» (Հանդ. Ամս. 1949, էջ 272—274): Բայց նախ հարց է՝ թէ այս խօսքերը որո՞ւն կը հային: Հ. Ակինեան Վահան անունը կ'ուղղէ Վոամշապուհ («Իսկ բարեացապարտն Վոամշապուհ յանկարծահաս կենացս ասպնջական լինէր»). Հմմտ. անդ, էջ 271): Եւ կը պատճառաբանէ թէ անոնք Վոամշապուհ թագաւորին կը հային, վասն զի կ'արժէր որ Կորիւն՝ Սահակ հայրապետի ու Մեսրոպ վարդապետի մահերը յիշելէ վերջ զանց չառնէր նաև Վոամշապուհ մեկենաս արքան, եւ կը յաւելու՝ «Թէ ի՞նչպէս Վոամշապուհ Վահանայ փոխուած է, չեմ կրնար բացատրել, բայց Աղաթանգեղոսի Բարեացապարտն Տրդատ, բաւական էր անդրագառնալու թէ հոս Վոամշապուհի մասին ըլլալու էր խօսքը» (անդ, էջ 320):

Կորիւնի եւ Աղաթանգեղոսի իրարու հետ

ունեցած առնչութեան ու յարարերութեան մասին շատ գրուած է եւ դանոնք Բանասէր վարդապետը համախմբած է (անդ, էջ 190—195)։ Բայց անոնք կարծեմ չեն կարող վահանի վոամշապուհ սրբագրութիւնն արդարացնել եւ ստիպուած եմ ըսելու որ անոնք այդ իմաստով գրուած չեն կրնար ըլլալ։

Անտեսելով նմանապէս այն սրբագրութիւնները ու մեկնութիւնները, զորոնք այս նախաղասութեան մասին տուած են Նորայր Բուզանդացի (Կորիւն եւ դործք նորին էջ 136) Ֆրանգլեան Գ. (Կորիւն, Վարք Մաշմոցի, Երուսաղէմ 1930, էջ 73) եւ Արեգեան Մ. (Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Երեւան 1944, Ա., էջ 122—123), այս նախաղասութեան մէջ գրուած վահան անունը հեղինակին դրչէն կը համարիմ նկատելով։

Ա. Վոամշապուհ կանխառ մեռած էր եւ անյարմար էր այնքան ուշ անոր մահուան յիշատակութիւնը։

Բ. Վահան Ամատունի բարեացապարտ է, զի աշակերտ է Մեսրոպի եւ նմանապէս իրրեւ հայ երախտապարտ որ մեծ վարդապետը Հայուն դիր ու գրականութիւն տուաւ։

Գ. Բարեացապարտ է, զի անոր նշխարներն ունի իր կալուածներու — Օշականի — մէջ։

Դ. «Ասպնջական ցանկալի լինէր ամենայն սրբոց», զի ինչպէս արտայատուեցայ

Հիւրընկալած էր մասունքները Մաշտոցի և
ուրիշ երանելիներու («ի մարտիւրոսական
բնակութիւնսն մատուցեալ, վկայարանս»,
Հանդ. Ամս. 1949, էջ 270—272) :

Ե. Զի ի «մերձաւոր կենացս (այս է —
գուցէ — մօտաւոր կենակցութեամբն) ի
կեանս յաւիտենական վայլէր» (յաւերժական
կեանքը արդէն կը վայլէր) :

Իսկ թէ իր մարմինը ե՞րբ Մեսրոպի ա-
ճիւններու մօտ զրուեցաւ եւ ե՞րբ ինքը յա-
ւիտենական կեանքը վերջնականապէս վայ-
լուու սկսու՝ այդ պարագաները կը մնան
անձանօթ — բայց հաւաստիօրէն Պարսկաս-
տանէն վերադառնալէ յետոյ :

Վարդանանց ժամանակ Ամասունիներէն
զեռ կը յիշուի ԱՌԱՆՉԱՐ, որ՝ քաջ է եւ
իմաստուն եւ որ՝ Պարսիկներու զօրագլու-
խին դէմ՝ «Ել... հազարօք երկու, հար սո-
տակեաց զրազմութիւն գնդին եւ զմնացեալսն
տնդէն փախստական ի բանակն արկանէր եւ
ինքն ողջանդամ այսրէն դառնայր եւ լինէր
տօն ուրախութեան մեծ յաւուրն այնմիկ զօ-
րացն Հայոց» (Եղիշէ, էջ 198) : Փարսկեցիի
համաձայն՝ «Երեք հարիւր հեծելով» է որ
Առանձար լրտեսութիւն կ'ընէ եւ բախում
կ'ունենայ եւ ասկա յաղթական կը վերադառ-
նայ Վարդան Մամիկոնեանի մօտ¹² (անդ,
էջ 213) : Այս՝ Աւարայրի պատերազմէն յա-

¹² Առանձարի այս քաջագործութիւնը երգուած
է Բաղմազիպի մէջ (1852, էջ 312—314) :

ուաջ տեղի կ'ունենայ : Առանձար հարկաւ յետոյ Տղմուտի ճակատամարտին ալ կը մասնակցի, թէեւ իր անունը լուսած ըլլայ : Անյետադային Պարսկաստան կը տարուի, ուր իր գերդաստանէն իրեն կ'ընկերանային վերոյիշուած Վահան եւ ԱՄՆԱԿ¹³ (Փարալ., էջ 273 եւ Եղիշէ, էջ 269) : Անոնց տոհմէնն ուխտադրուժ սեպուհ մըն է ՄԱՆԷՆ Ամատունի (Եղիշէ, էջ 173) եւ առոր համախոհ ու Վասակի գործակից զիտէ Հ. Զամշեան «զիշխանն Ամատունեաց ՄԱՆԱՃԻ ՀՐ» (Պամ. Հայոց, Բ., էջ 56) :

Վահան, Առանձար ու Առնակ (Առնակ) կրնան իրարու եղբայր եղած ըլլալ եւ գուցէ նոյն իսկ առաջինին որդիները՝ վերջին երկուքը :

Վահան Մամիկոնեանի օրով կը յիշուի ՎԱՐԱԶԱՊՈՒՀ Ամատունի, որ թերեւս վերոյիշեալներէն մէկուն որդին ըլլայ, բայց դժբախտաբար անարժան զաւակ, զի պարսիկ մարդապանին կը մատնէ հայ ուխտադիր բանակին ծրագիրն ու անոր հետապնդումի ուժեղ տրամադրութիւնը (Փարալ., էջ 389) : Բայց ուրիշ Ամատունիներ, «զորոց զանուանսն անդիտանամ» կը գրէ Թովմ. Արծրունի, նիզակակից են Վահանի եւ անոր

¹³ Օրմանեան ի Պարսս գերի վարուող եւ առաջ վերադարձող նախարարներէն մէկն ալ կը զնէ զեռ Մահակ Ամատունի (Աղդապատում, էջ 426), որ Եղիշէի (էջ 370) եւ Ղազարի (էջ 273) հետեւելով պէտք է սրբագրել՝ Մահակ Մանդակունի :

զաղափարակից գործակիցներուն (Պատմ. Արծր., Ա. Պետերուրք 1887, էջ 84) :

Հաւանօրէն ազգագաւ Վարագ-շապուհի կամ թէ ուրիշ անանուն, բայց ազգասէր Ամատունի նիդակակիցի մը որդին ըլլայ ՄԱՆԴԵՆ, որ Պարսկաստան առաքուած թուղթը կը ստորագրէ (Մանդեն Ամատունեաց տէր, Գիրք Թղթոց, էջ 42) :

Արդեօք կարելի՞ է խորհիլ թէ Ամատունի տոհմին ուրիշ մէկ ճիւղէն ըլլայ «ՆԵՐ-ՍԻՍ ի Սամսոնեան», որ Դուինի Բ. Ժողովին կը մասնակցի (անդ, էջ 74) :

Գարեգին արքեպիսկոպոս (ապա կաթողիկոս) Յովսեփեանի կարծիքով Մանդենի որդին է ՄԱՆՈՒԿԻԼ կամ ՄԱՆՈՒԿԻՂ Ամատունի, որ «Պէտք էր ապրէր 510—590 տարիներու մէջ» (Նիւթեր եւ Ռւսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, պրակ Գ., Նիւ Եորք 1944, էջ 27) : Եւ նոյն Բանասէր արքեպիսկոպոսին համաձայն ա'ն է հիմնադիրն ու կառուցանողը Պտղավանքի :

Պտղավանքը — այժմ Պտղընի — կը գտնուի Քանաքեռի եւ էլառ կայարանի միջեւ, խճուղիէն դէպի հիւսիս, ձորի մը մէջ եւ «է աւերակ մեծ եկեղեցի մը ի կոփածոյ քարանց» (Շահիսթունեան, Ստորագրութիւն . . . , Բ., Վաղարշապատ 1842, էջ 162) :

«Պտղավանքը եռանաւ բաղիլիկայ չէ եւ կասկած չկայ, որ ան երկարածիդ չէնք մըն

էր, զմբեթաւոր, առանց անջատ մոյթերու, շատ մը երեւոյթներով կտպւած Միջազնաքի բաղիլիկ չէնքերու հետ։ Անոր պսակի հորիզոնական թեւերի վերայ, նայողի ձախ կողմից, քանդակուած է մի ձիաւոր, վազող ձիու վերայ, աղեղը քաշել է առիւծի կամ վաղրի վերայ, սլարդ չէ։ Զիաւորը հագել է մինչեւ ծնկերը հասնող գոտեւորուած բաճկոն, կիսադէմ, գլխարկի ձեւն անորոշ յետեւի կողմից ջարդուած լինելու պատճառով, ջարդուած են մասամբ եւ քիմն եւ բերանը . . . վատ չէ վազող ձին գեղարուեստական բնականութեամբ, սլոշի հանգոյցը սասանեան արուեստի մէջ ընդունուած ձեւով, երեւում է ձիու թամբքը, սանձը եւ պոչտկալը զարդարանքներով։ Այս պատկերաքանդակին գլխին զրուած է ՄԱՆՈՒԻԵՂ ԱՄԱՆՈՒԵԱՅ Տէ՛, երեք բառից բաղկացած մի բանկարժէք արձանագրութիւն, որ ոչ միայն տաճարի հիմնադիրն է, մատնանշում, ոյլ եւ հայ հնագրութոան սմենահին մնացորդներից մէկն է, Զ. դարի առաջին կիսից» (Յովսէփեան, անդ, էջ 14)։

«Պաղավանքի հիւսիսային զրան վերայ եղծուած արձանագրութեան մնացորդներից կարգացւում է Սահակ անունը, զրչութեան ձեւից գտակալով՝ հին, Սահ(ա)կ անունը կրկնուած է նաև հիւսիսային պատի արեւմտեան լուսամուտի պսակի թեւի վերայ . . . Մենք շատ եւ շատ հաւանական ենք համա-

բուժ, որ նա հենց Ներսէս Բ. Ժողովին մաս-
նակից ՍԱՀԱԿ ի ՄԱՆՈՒԵԼԵԱՆՆ է» (անդ,
Էջ 27 եւ Գիրք Թղթոց, Էջ 74)։ Այսպէս՝ կը
սերբն Մանդեն-Մանուէլ-Մահակ-Կոտիս։

Վերջինիս անուան կը հանդիպինք Մօ-
րիկ կայսեր առնչութեամբ։ Սա հայ աւա-
գանին կը ջանայ ջնջել եւ կը հրահանգէ
Թրակիա համախմբուիլ — նենգամիտի գործ։
Անոր ծրագիրը Հայերը կը հասկնան եւ
«Սկսան փախչիլ ի կողմանէն յայնմանէ եւ
գալ ի ծառայութիւն Պարսից, մանաւանդ
որոց երկիրն ընդ նորա իշխանութեամբ էր»։
Սակայն Պարսիկներու թագաւորն ալ կը ցան-
կայ զանոնք «ի ծառայութիւն իւր» նուաճել։
Եւ ահա Մամուէլ Վահեւունի, Առաս Խոր-
խոռունի, Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփան
Սիւնի եւ ԿԱՏԻՏ Ամաստունի իրենց զէմ ա-
ստքուած զօրավարին վրայ յարձակելով ա-
նոր գանձերը կը յափշտակեն։ Ան իր կեանքը
հաղիւ թէ փրկած՝ կը փախչի։ Հայերը
վճռական են. կ'ուզեն «զերկիրդ ի մեզ դար-
ձնել» և Նախճաւանի մօտ պատերազմը տեղի
կ'ունենայ։ Պարսիկներու և Յոյներու կողմէ
եղած երկուառեք խոստումներու վրայ ա-
նոնց մէջ դժբախտարար երկպառակութիւն
կը ծագի և ճեղքուածքը կարելի չ'ըլլար
կարկտել։ Կոտիս, Մամակ ու Ստեփան ինք-
զինքնին Պարսիկներու ծառայութեան կ'են-
թարկեն (Ալբէսս, Պատմ. ի Հերակլն, կ. Պ.

1851, էջ 81—82) : Անոնք նախ պատիւներու կը հասնին ու պարզեւներու կ'արժանանան, բայց հայրենիքը այլ եւս տեսնել չեն կրնար : Ժամանակ մը վերջ Կոտիտ Մրծուինի գես-պան կը նշանակուի եւ ապա (նենդութեամբ) կը սպանուի (անդ, էջ 95¹⁴⁾) : Յովսէփեան կը գրէ «Կոտիտի հանդէս գալը պէտք է նշա-նակել 590—600 թուականը եւ մահն ալ 600ին» (անդ, էջ 27) :

Հերակլի յաջորդին Կոստանդինի գահտ-կալութեան ատեն Արարացիները Տարօնի վրայով Բզնունիք ու Աղիովիտ կը նուաձեն, եւ միայն երեք հայ նախարարներ իրենց բա-նակը կը համախմբեն եւ արշաւանքի գոյժը կը հասցնեն ուր անկ է : Ասոնք են՝ Թէո-դորոս Վահեւունի, Խաչեան Առաւելեան ու ՇԱՊՈՒՀ Ամատունի, որ կրնայ նախորդին որդին ըլլալ (Սեր., էջ 170) : Արդեօք կրնա՞յ այս Շապուհն ըլլալ այն անձը, որ 667ին Բիւ-զանդիոնի Կոստանդին կայսեր դէմ ապատամ-րելով եւ ձիէն վար իշնալով մեռաւ (Ալի-շան, Յուշիկը հայրենեաց, Բ., էջ 335) :

Շապուհի քաջ, բայց գժրախստ որդիներն ըլլալու են ՎԱՐԱԶ-ՇԱՊՈՒՀ եւ անոր եղ-րայրը, որուն անունը Ղեւոնդ Պատմագիրը լուած է եւ որ՝ անոնց մասին սա սրտայոյզ տեղեկութիւնները կը հաղորդէ՝ «Իսկ զնա-խարարսն ազատաց եղին ի կապանս բանտի,

¹⁴ Հմմատ. անդ եւ էջ 92:

յանհանդուրժելի տանջանսն խոշտանդէին եւ պահանջէին ի նոցանէ բազում ոսկի եւ կշիռ արծաթոյ եւ երդմամբ դաշինս արարեալ հաւատարմացուցանէին զերդումն ստութեան։ Եւ նոքա առ վտանգին նեղութեան զբազում մթերս տային ի ձեռս թշնամեաց . . .», սակայն անօգուտ եւ անօրէնները «բառնային զկենդանութիւն նոցա եւ զփայտէ կախեալ դատապարտէին զնոսա» (Ղեւոնդ, Պատմ., էջ 57—58)։ Այսպէս՝ Վարագ-Շապուհ եւ իր եղբայրը կը մեռնին։

Անոնց յաջորդ Ամատունիները, որքան կ'երեւայ Բագրեւանդի ու Կարսի ճակատամարտներուն չեն մասնակցած, նաև Կարին քաղաքի պաշարումին՝ «Եւ որք ի տոհմէն Ամատունեացն եւ Տրունեացն մնացին անդէն ոմանք յամուրն բերդի ի Դարիւնս զեօղ եւ ի ծագն Մակուայ» (Ղեւոնդ, էջ 176), բայց յետոյ Աշոտ Բագրատունիի հրաւէրին ընդառաջելով՝ «Խաղացեալ յառաջ երթային ի վերայ Արձէն աւանի բրել զնա ի հիմանց» (անդ, էջ 178), սակայն յաջողութիւն չեն ունենար (անդ, էջ 179—180)։

Բուղայի անգթութիւններու ժամանակ ՎԱՀԱՆ Ամատունի վախուստի կը դիմէ, մինչ ան է որ կանխաւ Մուսէի դէմ «ութ հարազատօք իւրեանց» պատերազմած էր (Արծր. Պատմ., էջ 121 եւ 146)։

Այս ութ հարազատներէն են ՄՈՒՇԵԴ. ԱՄԻԹ եւ ՍԱՀԱՆ, որոնք Գուրգէն Արծրու-

նիի առաջարկին անսալով արխարար 852ին կը կոռւին այլազգիներու դէմ (հմմտ. թ. Արծր., էջ 164) :

Արարներու բոնակալութեան տակ Հայերը մշտատեւ կը տառապին եւ երբեմն հաղիւ քիչ մը հանդիստ վայլած՝ աւելի ծանր տառապանք մը զիրենք կը ճնշէ : Ահաւասիկ Ովրեղլայի իշխանութեան ժամանակ՝ «Ոչ ոք էր տէր ընչից իւրոց, առ հասարակ վարէին յաւարի» : Ժողովուրդը կը մնայ անօթի եւ անինչ : Մերկ ու բոկ : Դարմանը կը խորհուի՝ «Երթալ յաշխարհն Յունաց» եւ տառապածներու առաջնորդ կ'ըլլան՝ «Շապուհ ի տոհմէ Ամառունեաց եւ Համամ, որդի նորա եւ այլք ի նախարարաց Հայոց» (Ղեւոնդ, էջ 202) : Բայց այս՝ թշնամիին հաճելի չէ եւ հետապնդելով՝ կ'ուզէ զաղթը ձախողեցնել : Ծնդիմութեան կը հանդիսի եւ արիւնհեղութիւն տեղի կ'ունենայ : Փախստականները բարերախտարար «ընդ Եղերեստան ի Պոնտոս» կ'անցնին (788) եւ Բիւզանդիոնի ինքնակալը յանդուզն առաջնորդներուն «տայր պատիւ» (անդ, էջ 203) :

Բաւական ժամանակ յետոյ — Սմբատ թագաւորի ատեն — «Դագիկ եղբայր մեծի իշխանին Աշոտոյ երկու եւս համախոհ Ամառունի արամբք յանկարծակի ի վաղակաւորն յեցեալ եւ ի վերայ յարուցեալ իշխանապանծ խրոխտացելոյն սրոյ ճարակ տային զնա» (միւս Դագիկը) եւ այնպէս յերկիր ան-

կեալ վախճանեալ թաղեցաւ ընդ հարս իւր» (Յովհ. Կաթ. Պատմ. Հայոց, Երուսաղէմ 1867, էջ 222) :

Գագիկ Ապումրուանին մահուան համախոչ եւ գործակից են Երեք եղբայրներ «ի տանէն Ամատունեաց՝ ՇԱՊՈՒՀ եւ ՎԱՀԱՆ եւ ՍԱՐԱՅ եղբարք միմեանց» (Թովիմ. Արծր. Պատմ., էջ 267—268) :

Այս Շապուհ Ամատունին դժուարաւ թէ նախորդին հետ նոյնանայ, զի ժամանակը չի յարմարիր, քանի որ 895ին Գուրգէն Արծրունիին դէմ պատերազմած ատեն կը վիրաւորուի (անդ, էջ 199) :

Կեղծ Շապուհ Բագրատունիի աւանդախառն Պատմութեան մէջ կայ՝ «Եւ էին եղբարք Ե. ի տանէն Ամատունեաց եւ էին անուանք նոցա ԿՈՒԱՆ, ՎԱՀԱՆ, ՔՈՒՐԹՆ, ՍԱՐԱՅ, ԻԶՏՆ (Յազդ), այրք քաջք եւ անուանիք» (Պատմ., Էջմիածին 1921, էջ 74) :

Նախորդ դէպքի յարարերութեամբ՝ «ի նոյն ժամայն դարձաւ Սարի ընդդէմ նորա (Ապումրվանայ) մինչ դեռ չէր վերուցեալ զձեռն յերեսացն քաշեց զդուրն (թուրն) ի պատենիցն եւ եհար ի վերայ աջ դեւին (թեւին) եւ գլուխն ձախի ձեռամբն ի զետին ձգեց։ Եւ պատեցան զշուրջ եւ կտրեցին զգլուխն նորա եւ ետուն ի մարդ մի, որ տարաւ առ Սմբատ թագաւորն» (անդ, էջ 75)։ Իսկ անկէ առաջ՝ «Ապա եկն մարդ մի Ամատունի, անուն նորա Սարի, որ էր ի բերդն

Ճախսկին, ելաւ եւ եկ ընդդէմ եւ նա զրերդն
եւ ուրախ եղեւ Դէքէնն ու ետ իւր գանձ եւ
ձիս եւ ջորիս եւ հանդերձու եւ մեծարեաց
զնա յոյժ» (անդ, էջ 48) :

Գր. Դերենիկի հաւատարիմ իշխաններէն
է ԱՊՈՒՄԱԿՐ Ամատունի, որ անոր սպանու-
թեան առթիւ (886) կը կալանաւորուի. «Բայց
միայն զնահապետն Ամատունեաց զԱպու-
սակը ձերբակալ առին գնացին իւ քաղաքն,
բարձեալ եւ զզին սպանելոյն տարան ընդ-
իւրեանս իւ պարծանս իւրեանց» (Արծր.
Պատմ., էջ 227) : Պատմութիւնը կը լոէ
Ապուսակը կեանքի միւս պարագաներն ու
մահը :

Յետապային (981) կը յիշուի Աշոտ թա-
գաւորի Հոփախմէ կոյս աղջկան (կեղծ)
կտակազրին մէջ իրրեւ վկայ ՀԱՄԱԶԱՍՊ
իշխան Ամատունեաց (Ամրատեան, Երնջակ,
էջ 422—425 եւ Ռոկեան, Վասպուրական-
վանի վանքերը, Բ., էջ 567—569) :

Յովհաննավանքի մէջ կը դանուի հե-
տեւեալ արձանագրութիւնը՝

Կամաւն բարերարին Աստուծոյ Հուր եւ
Որդւոյ եւ Հոգւոյ ևս Թէոդոս մականուն
Զրքին, իշխանաց իշխան, որդի Անրերդոյ
Քրդին իշխանաց իշխանին, որդւոյ Տայիրին,
Թոռն մեծ Քրդին, որդի արի եւ քաջին Վա-
չէի, զայս հաստատ արձանագրեցաք եւ
տուաք իւ մեր պապանց, հալալ գանձագին
Հայրենիք, իւ հանդէն Աւրեկեւոյ իւ սուրբ

Կարապետս և ի սուրբ կաթուղիկէս, որ (ուր) եղեալ էր շիրիմ պարոն հայրն իմ այր Ամատունի Տէրնխոռն կայծակով էնդութանաւի գլխովն որ ճանապարհն Գուրթայ ի Սերկեւելոյ ծովն եւ չայի ըղեղ եւ կաւանոցն հայրենիք է Սուրբ Կարապետիս։ Այս իմ տուած հանդս ի Սերկեւելոյ հանդէն էլ հանց հաստատ հայրենիք է Սուրբ Կարապետիս։ Եւ ես Խուանդ խաթուն, ամուսին Անրերդեցի Քրդին, մայր Զրքնին և Խայիկին, կրկին հաստատեցի զվերոյզրեալս եւ եղբարքս խոստացան մի քառասուն պատարագել զՔրիստոս ամեն ամին . . . (Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն կաթ. էջմիածնի եւ Հինգ դաւացն Արարատայ, էջ 405)։

Այս արձանագրութիւնը անթուական է։ Պատմական կէտեր կը ցուցնեն թէ 1870էն տոտջ գրուած ըլլայ։ «Այր Ամատունի»ի մասին Հ. Ալիշան կը դրէ՝ «Յայս վայր, որ է իրրեւ միջոց 150 ամաց գտանեմ յազդա եօթն զյիշատակ մարացի տոհմիս Վաչուտեանց որոց բազդագէպ իմն է իշխանանալ կողմանցս, ուր գրեաթէ համատոհմք նոցա Ամատունիք տիրէին ի նախնութին, վասն որոյ թուի յետնոյ պայտապատին դհոսը իւր կոչել Այր Ամատունի» (Այրարատ, էջ 254)։

Թէ Ամատունիներու սերունդէն են Վաչուտեանները, որոնք անոնց հողերէն մասի մը տիրացած էին, այդ՝ ուրիշ առթիւ, իսկ այժմ տոտջ պիտի բերեմ ուրիշ արձանա-

գրութիւն մը եւս որուն մէջ կը հանդիպինք Ամատունի մականունին . «Ծնորհօքն Աստուծոյ ես մեծ Նախիջեւանու Նունուաց Ազարեան Ամատունւոյ Պետրոսի որդի մահտեսի Յովհաննէս եկի ի տիբապահ քաղաքու եւ տեսի քայքայեալ զայս Աւետեաց սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիս եւ ապաւինեալ յամենակարօղն Աստուած ձեռն արկաք ի շինել ի տեառնապարզեւ ընչից մերոց . նախ զարեւմտեան կոառօմն ի հիմանէ յաւելմամբ տեղւոյ եւ ապա զերեսին որմունսն ի կիսոյն սկսեալ հանդերձ կաթուղիկէիւ եւ զանդակատամբ եւ ամենայն յօրինուածովք աւարտեցաք ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի եւ ի թագաւորութեան երկրիս Վրաց երկրորդ Հերակլեայ քրիստոսապսակի ի ՌՄԼԳ (1784) թուականին Հայոց ի Սեպտեմբերի մուտն» (Զալալեան, Ճամբորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տփխիս 1858, էջ 73) :

Հ. Ալիշան կը զրէ՝ «Յետ իրբ հազար ամաց յելս կոյս ԺԲ. դարու կային ի Մերիտ եղբարք երկու տոհմիկք Յովսէփ եւ Ելիաս, որդիք Սահակայ կոմսութեամբ պատուեցելոյ ի Հռովմայ զահէն, զորոց զրէր ոմն ի մերոց հարց, յամի 1774, Եթէ ստուգիւ լինել յազգէ Հայոց ի Թիլն աւանէ, յԱմատունեաց տոհմէ 3900 ամաց հետէ որդի զհայր փոխանորդեալ, այլ ոչ զիտեմ որպիսի՞

վաւերական վկայականք էին նոցա» (Այլբարատ, էջ 196) :

Մականուններու կամ տոհմանուններու¹⁵ նմանութեան ու կրկնութեան հետեւանքով կեղծուած կամ յարմարցուած ազնուական ու ամիրայական գերդաստաններ յետին դարերու մէջ ցանցառ չեն երեւցած Հայ իրականութեան մէջ, ուստի եւ տարակոյսով ստիպուած ենք նայիլ այս աւանդութիւններու եւ տեղեկութիւններու վրայ :

Համանուն տոհմանուն ունեցող գերդաստաններ սիրով եւ հաճոյքով պիտի ուղէին հին Ամատունիներու սերունդէն ըլլալ, զի պատմութեան մեզի հասցուցած նախարարներն ու իշխանները — բացառութիւններ քիչ կան — եղած են քաջ ու Հայրենասէր եւ գիտցած՝ նախարարական միւս տներու հետ լաւ յարաբերութեան մէջ մնալ եւ երկրին օգտին ծառայել անվերապահ ու անձնուէր :

Անոնցմէ ոմանք նմանապէս յատուկ նուիրում ունեցած են զիտութեան եւ մշակոյթի ու իրենց հոգեկան, մտաւոր ու նիւթական կարողութիւնները եւ միջոցները առանց չահազիտմումի սպաս դրած են ասոնց առաւելադոյն զարգացումին եւ բարգաւա-

¹⁵ Բարձաքրըկեան կամ Փարմաքզրզեան մականունն այլ յաճախ հայերէնի վերածուած է Ամատունի ձեւով (Հմմտ. Ամատունիներ, Պոտուրեան Հ. Մ., Հայ Հանրապիտակ, Ա. զիրք, Պուբլէ 1938, էջ 124—125) :

հումքին համար ու բարեբաստօրէն հասած ևն իրենց առաջադիր նպատակին եւ բնականարար ուրախացած եւ գոչ մնացած :

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՑԱԽԵԼԼԻՔ

ԵՐԿԻՐ : կջ 4, տող 22 ուղղել՝ Խորխոռունեաց

(Հմմտ. Էսֆրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 436 եւ աստ էջ 22) :

կջ 11, տող 10, յաւելուլ՝ Հմմտ. Հ. Դ. Մովսէսեան, Լօրի եւ Բագրատունի տան կորիկեան ցեղի պատմութիւնը, Վիեննա 1923, էջ 22 եւ Զալալեան, Ճանապարհորդութիւն, Ա., էջ 87 :

կջ 12, տող 9, յաւելուլ՝ Մաշտոց կաթողիկոսը եղած է՝ «Ի սիւնականութեան Խորխոռունի տան» (Արարատ, 1902, էջ 748) :

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0423394

